

МАДАРСКИЯТ РЕЛЕФ И НАДПИСИТЕ СА ДЕЛО НА КАНА ЮВ(Б)ИГИ ОТ БОГА ЦЕСАР ОМУРТАГ

Светослав Диамандиев

1. Увод

Сред най-големите загадки на българската история и култура стоят все още въпросите за авторството на надписите и скулптурата от Мадарския паметник, както и чие е релефното изображение на Конника.

В настоящата статия се прави опит да се обоснове, че канове и кесарите Тервел и Кормесий, не са автори на надписите и пластиката от Мадарската скала.

Българската историография за авторството на Мадарския паметник

Българската историография отстоява становището на редица историци и на класика В. Бешевлиев, че Мадарските надписи са дело на споменатите в тях български канове Тервел, Кормесий или Твирем¹ и Омуртаг, което ще рече, че запазените древни оригинални писмени паметници са създадени по отделно на три етапа, разтеглени между 710-825 г, т.е. в рамките на приблизително 115 г.

Може би единственият заслужаващ аргумент на историографията ни да обяви първия надпис от Мадарския паметник за създаден от кан Тервел, е в съдържащото се в него едно изречение, което е написано в 1 л.ед.ч., „...ако и целият надпис да е съставен в 3 л.ед.ч.,...” (3,с.96) и което гласи: „На носоотрязания император не повярваха *моите* чичовци в Солун(ско) и си отидоха в Кисинските (селища)...” (3,с.94).

2. Задачи, които си поставя авторът пред изследването и някои уговорки относно термини и съществуващи доктрини

С настоящата работа правя опит да дам решение на формулираната по-горе загадка като дело на Крумовия наследник кана юбиги от Бога цесър Омуртаг. Моята хипотеза оспорва наложилото се в нашата историография предположение, че комплексът е изграден на три етапа от Тервел, Кормесий и Омуртаг, за което се съди от споменатите в трите обособени надписа владетелски имена.

Заедно с определянето на посоченото авторство си поставям за цел да дам и най-правдоподобно предположение за прототипа на пластиката на Конника.

¹ Не може да има съмнение, че посоченият от Теофан Изповедник, приемник на Тервеловия престол, е Кормесий, записаният в Именника на канове наследник на Тервел под името Твирем (2,с.3).

Читателят ще намери в настоящия текст много различни от традиционните термини и титули и в т.ч. езиково гръкоподобния и предназначен за гръцки текстове титул на българския владетел **АРХОН**, както и българския титул **цесър** и двата, със значението **император на България**. Трябва да се има предвид, че ако приемем титула АРХОН като чуждица в гръцкия език, той следва да се подчинява в различните случаи на употреба на правилата на гръцкия литературен език. Така във винителен падеж думата става АРХОНТА. Среща се в изложението стария титул на канове, кана юв(б)иги, със значението „кана от Бога”. Тук и по-долу изписвам юв(б)иги поради предположението ми, че думата би трябвало да звучи с „б”, на гръцки е била изписвана с „в”, а както е известно български записи не са запазени. Намирам също така като неприемливо да се титулува в разглеждания период византийският владетел с император, защото той е василевс, и защото след 811 г на Балканския полуостров властват двама императори – Византийският василевс и българският цесър. Не приемам да се определя Византия, в същия период, като „Империята”, защото тя не е единствена на Балканите. Настоявам да се замени в учебниците по история титулът на българския владетел цар с **цесър**, и да се заяви категорично, че под определението „царство” следва да се разбира най-висшата форма на държавен статус – империя. Така България има два имперски периода – между 811 и 1018 г е Първата българска империя, а между 1185 и 1396 г – Втората българска империя.

Обръщам внимание на читателя, че номерата, с които съм озна-чил надписите от Мадарската скала са по В. Бешевлиев (3,с.91-94).

Друга важна за работата ми уговорка е разграничението, което правя между титла и титул. Приемам и работя с титул като под това разбирам внушението на Цв. Радославов, че отговаря на степен на лично достойнство или степен на владетелски сан, каквито са европейските барон, лорд, маркиз, крал, император, кайзер и т.н. Титлата е по-скоро длъжност или „...название на работата, която носителят на службата върши”(28,с.159). Такава титла напр. е владетел и тя може да има различни степени на владетелско достойнство, т.е. титули. Цв. Радославов обяснява, че първоначално някои съвременни титули са били длъжностни наименования, за да се използват по-късно като титули. Такъв е примерът с термина император, възприеман по начало като титла, за да се утвърди по-късно като титул за владетеля на империя. Така и днес длъжностното наименование крал (king), се покрива звуково с титула, претърпявайки „...един развой, чрез който от служба се превърнала в достойнство и името ѝ станало титла (разбирам титул – доп.мое С.Д.) на последното”(28,с.159).

В настоящия текст езиково гръкоподобния титул АРХОН изписвам само с тези печатни букви, защото те са най-близки до „...унциалните букви”, използвани в каменните български надписи.

Когато в текста се използват имена на Крумовци, трябва те да се титулуват както следва: Кана юв(б)иги цесър Крум, кана юв(б)иги от Бога цесър Омуртаг и Маламир, Персиян е само от Бога цесър, Борис е от Бога цесър до 863 г. и след 870 г, а между тези години той е само цесър. Симеон след 894 г е бил от Бога цесър, а в определен период се е самотитулувал с василевс, а Петър е бил от Бога цесър и в някои византийски документи и негови печати - василевс.

3. Извори за изследването

Изходен за анализите ми труд е сборникът от статии на участници в 10 членната комисия, съставена от сътрудници на епиграфската секция на Археологическия институт на БАН под заглавие „Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа), София 1956 г. Други изследвания, използвани тук, са трудовете на В.

Бешевлиев, Р. Рашев, Ив. Венедиков, някои томове на ГИБИ, Кирило-Методиевската енциклопедия и т.н.

4. Общи сведения за каменните надписи в България

Едно от основанията на българите да се гордеят със своето минало са изсичаните в Дунавска България **каменни надписи** върху каменни стени, колони и стели. Първите надписи разказват за величието на кан Крум. Въпреки това, но без да е категорична, историографията ни допуска да е наскалният Мадарски паметник по-древен от Крумовите послания. Т.е. първият от надписите на Мадарската скала да е създаден близо 100 години преди третия, който е посветен на победата на кан Омуртаг над застрашаващите Константинопол въстанически войски на Тома Славянина. Подобен друг паметник на монументалното изкуство на нашите предци не се е съхранил. Възможността да са изписани първите два надписа от Мадара в началото на VIII в, а Омуртаговият - през двадесетте години на IX в очертава противоречие. То поставя Тервеловият надпис в началото на една летописна практика върху камък, а освен надписът, който се предполага да е на следващия владетел, няма никакви писмени каменни паметници чак до 808 г, когато е била ознаменувана победата на кана цесър Крум при Сяр (1, с.201). Както беше казано по-горе противоречието се основава на направеното от В. Бешевлиев допускане, че надписите около релефа на Мадарския конник са дело на споменатите в тях български владетели. Ако се доверим на тези предположения трябва да си зададем въпроса защо в продължителното време, за което стана дума няма намерен не само цялостен, а дори и част от надпис. Елементарният отговор, с който много често защитаваме българската гордост е, че междуременно създадените надписи са били унищожени. Но съхранените макар и части от каменни писмени паметници на Крум, Омуртаг, Маламир, Персиан, Борис и Симеон отхвърлят подобна защита. Това е сериозно основание да се приеме от българската историография, че великият кан Крум е бил приносителят или създателят на тази специфична за българите под Дунав културна практика. И заедно с това, че наследникът му във властта и цивилизаторските идеи е увековечил чрез надписите от Мадарския паметник големите военнополитически заслуги, които има България за византийското съществуване.

Класикът В. Бешевлиев е направил редица свои изводи от над-писите, предмет на настоящия ми интерес и изследвания. Независимо от проявените противоречия този наш голям учен внася нови тези: „Установено е, че по време на настаняването си в земите...на юг от Дунав прабългарите са били носители на известни писмени традиции” и по-късно „...увековечаването чрез слово върху камък е било практи-ка, пренесена от старата родина на прабългарите”(10,с.255).

Един от проблемите, на който не е отговорено все още от българската историография, е ползването на гръцка писменост в българските надписи и в т.ч. в надписите от Мадарския паметник. В изследването си за българската писменост до 870 г обосновах съгласието си с В.Бешевлиев, че изписването на българските каменни надписи с гръцка писменост (език и азбука) е, за да са четими и разбираеми обръщенията на българския владетел към чужденците и към поданиците на България, които не познават и не ползват официалната българска писменост. В тази група спадат гърците, различните тракийски племена, славянското население и други книжовници, ползващи международния гръцки език. Жалко е, че не са намерени билингви с гръцка и с древна българска писменост, когато вероятно българският текст е бил написан на отделни каменни носители, които несъмнено са били без следа унищожени.

По данни на Т. Герасимов руският археолог и историк Ф. И. Успенски характеризира Мадарския релеф като най-древен и интригуващ старобългарски

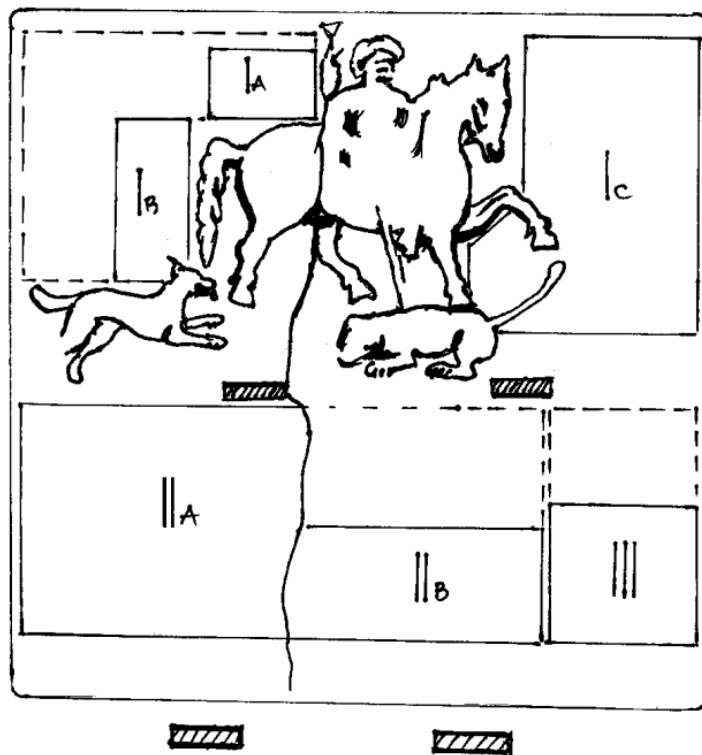
паметник и „най-забележителен”(5,с.116). „Успенски се интересувал и по-нататък за Мадарския конник и при едно научно пътуване в Италия той обърнал внимание на един паметник в гр. Равена, (където впрочем, се установяват прабългарите на Алцек и по-рано на Алциок – бел моя С.Д.), с релефен образ на конник, под нозете на който има лъв прободен със стрела, който, според него, подтиква към едно сравнение с „известното изображение на цар Крум на скалата до с. Мадара”(5,с.116).

5. Описание на релефа и надписите от Мадара – общи геометрични данни

Мадарските надписи са открити за науката от Ференц Каниц през 1872 г.(3,с.20).

В. Велков описва паметника така: „В скалите при Мадара, Коларовградско (сега Шуменско - доп.мое С.Д.), на 23 м височина е издялана сцена, която представя конник в ход на дясно, придружен от куче, което следва коня. Под краката на коня е изобразен лъв. От двете страни на конника и под него са издълбани гръцки надписи”(5,с.5). Трябва да отбележа, че авторът на цитата е определил неправилно надписите като гръцки. Справедливо би било те да се нарекат български надписи с гръцка писменост или български гръкоезични надписи. Съществуват съображения, според които животното поразено от копието на конника не е лъв, а най-хищната евроазиатска котка – барсът.

Второ много важно за успешната обосновка на заключението ми относно автора на съграждането на паметника е разкритието ми за смисъла, съдържащ се в първото изречение от „За писмената” на Черноризец Храбър, където той ни съобщава, че българите са изграждали монументални скулптурни творби върху камък, около които са изписвали тълкувателни или пояснителни текстове(16). Несъмнено пластиката и надписите са били тематично и идейно свързани, което ги прави предмет на единно разглеждане и оценка преди решението за авторство.

Показаната рисунка е опит да се възстанови началния изглед на Мадарския паметник, като с плътни линии са оброчмени частите от надписите, които са с номерацията, дадена от В. Бешевлиев. Затворените с пунктир остатъци от надписите съответстват на установените от него площи с неоспорими следи от букви. Защрихованите четири правоъгълника представят отворите, използвани от строителите за закотвяне на скелето чрез греди, които още са носили и платформите, върху които са работили скулптора и каменоделците - писари. Общите размери на писменото поле и в т.ч. на размерите на отделните надписни остатъци са посочени в т.10.

Между надписите I-II и I-III се забелязва кръстен знак. Може би той има, както предполага Г. Бакалов, предназначението да покаже владетелско дело.

Подробното изучаване на релефа е изисквало скеле, каквото е било издигано през 1895, 1905 и 1954 г. През 1905 г е изготвена гипсова отливка на релефа. През 1954 г релефът е изследван в продължение на месец от тридесетина български специалисти от различни области. Използвано е и странично осветление нощем. Цялата документация се съхранява в АИМ на БАН и е публикувана през 1956 г (26).

Предполага се съществуването на следните по-важни и неоспорими елементи в първоначалния релеф Мадарски конник:

Ив.Т. Иванов се позовава на Ст. Станчев, като прави описанието: повечето изследователи на релефа са единодушни, че десният крак на конника е поставен в стреме, което се държи на ремък, закачен за седло. Зад седлото личи високо облегалo, а върху гърба на коня и под седлото има покривало. От сбруята на коня личат още юзда и подопашен ремък. Конникът е облечен в широка пола. Поставеният в стремето крак е в обувка без ток и с остър връх, насочен нагоре (кавказки тип ботуши). Между ушите на коня има оформен отвор, вероятно служещ като гнездо за поставяне на украшение върху челото на коня. Най-приемливо е допускането, че на това място е бил втикнат кичур пера, което се обосновава от факта, че подобна украса има върху челото на коня при една от каните на съкровището от Наги сент Миклош (26).

Ив.Т. Иванов не казва от къде го е взел, но пише: „Конникът е в ход север – юг, което съвпада с мислената права линия, съединяваща столиците Плиска и Константинопол”(26).

Има основание да се твърди, че установеният от Кр. Миятев и други автори червен прах говори за покриването на релефа и надписите със златно фолио (26).

В. Бешевлиев също посочва, че релефът е ограден отчасти с жлеб. По някои от буквите от околните на релефа надписи имало следи от червен прах.

В заключение на хипотезата си Ив.Т. Иванов обобщава, че предложената идейна възстановка представя Мадарския конник не като развличащ се ловец, а като тежко въоръжен владетел, възседнал боен кон с броня. В този смисъл той намира пълно покритие между съдържанието на релефа и целта на художественото въздействие. Конникът е представен в декоративно - плоскостен стил с изображение на тяло в профил и глава анфас, който е изобретение на иранския изток и стои в противовес на ранно гръцкия реалистичен начин на изобразяване. В подобен стил са изработени и други раннобългарски произведения на изкуството като изображенията по съкровището от Наги сент Миклош, Старозагорските каменни релефи, сандъкът от Терачина, както и множество графитни изображения на конници от Преслав (26).

Съдържанието на остатъците от надписите се възприема въз основа на прочетените от В. Бешевлиев отделни думи, което той прави, повече или по-малко правдоподобно.

В. Бешевлиев е на мнение, че надписите на Мадарската скала „...произхождат от три различни епохи, както показват имената на действащите лица. Горните и най-

старите са от времето на Тервел, чието име се чете безспорно на две места. Долният, под конника надпис, е от времето на Кормесий, чието име се чете ясно също на две места. На дясно от този надпис пак под конника се намира друг, много изтрит, който принадлежи на по-късната епоха от времето на Омуртаг” (6,с.57).

6. Съхранени текстове от Мадарските надписи. Палеографски и езиков анализ на надписите

Текстовете за Тервел, Кормесий (Твирем) и Омуртаг от Мадарските надписи, документирани като превод от В. Бешевлиев, имат следния прочит:

„Ic

(5)...на българите...и дошъл при Тервел. На носоотрязания император не повярвах моите чичовци в Солун(ско) и си отидоха в Кисинските (селища)...негов един ...чрез договор. вождът. Тервел даде на императора 5000... императорът заедно с мене победи добре” (3, с.94).

В. Бешевлиев обяснява съдържанието на остатъците 1–I по следния начин: „Сигурно може да се тълкува само остатък Ic, който е навярно продължение на остатъците a и в. От изречението „при Тервел дойде” и от израза „носоотрязания император” в р.7-9 се вижда ясно, че в остатък c се е разказвало за идването на византийския император Юстиниан II Ринотмет при българския владетел Тервел и за помощта, която последният оказал на първия през 705, за да завземе отново бащиния си престол”. И по-късно: „Според надпис Ic императорът Юстиниан предложил и на чичовците на Тервел да вземат участие в похода за възвръщането на престола. От споменаването на Солунската област се вижда, че тези чичовци са живеели заедно с хората си в тази област” (3,с.98).

Позволявам си да добавя една констатация на В. Бешевлиев по повод смисъла на текста на остатък Ic, която констатация има изключително значение за моята хипотеза от „Крумевци, императорите на България”, относно титула АРХОН на българските владетели, използван в гръкоезични текстове със значението император. Цитирам: „Словоредът ὁ Τερβελις ὁ ἄρχων (=ἄρχων) отговаря точно на ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεύς в I 9-10, срв. Const.Porph.De adm. 51, 112: ὁ Συμεὼν ὁ ἄρχων. В първобългарските надписи гръцката титла на българския владетел (разбирам владетелския титул - доп.мое СД) гласи ἄρχων, както в официалните византийски документи,...” (3,с.97). От това следва, че самият В. Бешевлиев неправилно превежда думата АРХОН от българските гръкоезични надписи като административна титла „вожд” или „владетел”, вместо титул. На този титул аз съм приел и доказал значението цесар (император), което обаче следва да се записва без означенията за придихание и ударение, тъй като това е езиково гръкоподобен български титул с българско произношение, макар и да има гръцки произход.

„Па и в

(4)...жълтици...той даде...жълтици вождът...войници...вождът...гърците каквото ти давах всяка година, ще ти давам, понеже ми помогна...всяка година ще ти даваме и при вожда императорът изпрати(?)...и помоли вожда Крумесис...вождът...като разпределяше жълтиците...започнаха...даде от ...вождът Крумесис подари...това езеро ...ти направи...вождът...развалиха договорите...война...тогава...име...” (3,с.94).

При тълкуването на съдържанието на надпис 1-II В. Бешевлиев е крайно предпазлив. Той пише: „Днешното фрагментирано състояние на долния надпис и откъслечните сведения за историята на българската държава през първата половина на VIII в. у византийските хронисти затрудняват извънредно много правилното тълкуване на надписа. Поради това могат да се правят само предположения с различна степен на

вероятност”(3,с.104). За изграждането на някаква приблизителна преценка за съдържанието на този надпис могат да се направят сравнения със съобщенията на Теофан Изповедник относно договора между Кормесий и василевса Теодосий (края на 715 до 25 март 717) и патриарх Герман (11 август 715 до 17 януарий 730). Независимо от предположенията на Г. Балашчев и В. Златарски, че Теофан е поставил погрешно Кормесий вместо Тервел за мен няма никакво съмнение, че такава грешка няма, тъй като посочените по-горе дати говорят за съответствие с прочита на Именника на българските канове в този смисъл (2,с.19). В.Бешевлиев, след подробен анализ на достъпните му материали прави следното заключение: „Ето защо трябва да се приеме най-малко, че Кормесий е играл дейна роля при сключването на мирния договор от 716”(3,с.105).

В. Бешевлиев продължава предположенията си по следния на-чин: „В началните редове на остатъка се срещат на няколко пъти думите „даде” и „злато” или „жълтици”. Тези думи означават може би, многократните данъчни вноски, уговорени в мирния договор в 716 г. В р.8 византийският император съобщава, че той ще продължи да плаща данък понеже Кормесий му е бил помогнал. Тук става дума не за помощта, която Тервел оказал на Юстиниан II, а за помощта, която българите дали на византийския император Леон III (717-741) през 718 г по време на арабската обсада на столицата Цариград. Патриарх Никифор съобщава, че патрицият Сисиний Рендакий бил изпратен от императора Льв III (разбирам Леон – доп.мое С.Д.) в България, за да иска помощ срещу арабите, които обсадили византийската столица... Исканата помощ била действително дадена и, както пише Теофан, българите били избили 22000 араби (3,с.106). И по-долу: „Споменатото в р.14 езеро е навярно Ваякьойското или Мандренското при Бургас, съотв. Дебелт, от където започва известния крайграничен окоп Еркесия...и което се е намирало следователно близо до тогавашната граница на България с Византия или по-точно до византийската област Тракия”(3,с.106).

„III

(4)...беше отхранен...развалиха и от бога Омуртаг вож-дът...изпрати... помогни ми...”(3,с.94).

За смисъла на остатъците от надпис 1-III В. Бешевлиев пише: „Полузапазеното име Омуртаг в р.8 показва, че този надпис е от времето на споменатия владетел. Обаче, лошото състояние на надписа и може би немарливото му издълбаване не дават възможност за сигурно тълкуване. Ако в р.7 се е съобщавало за разваляне на мирни отношения, то може да се приеме, че между България и някоя неизвестна страна мирът е бил развален и Омуртаг е изпратил войска или някакво лице за възстановяване на мира...Краят на надписа би могъл евентуално да се свърже с помощта, която Омуртаг оказал на императора Михаил II срещу въстаналия Тома Славянина”(3,с.107, 108).

В надписите на Мадарската скала титулт АРХОН², превеждан от В.Бешевлиев с вожд, се среща и в трите надписа. В надпис 1-I като подлог (ὁ ΑΡΧΟΝ) един път, в надпис 1-II – като подлог три пъти и като косвено допълнение(τοῦ ΑΡΧΟΝΤΑΝ) два пъти и в надпис 1-III – подлог в разширената формула „ἐκ θ(ε)οῦ ὁ Ομ[ου]ρταγ ἄρχων” един път (3, с.91,93,92).

Дадените по-горе преводи носят порока да наричат владетеля на Византия император, а не василевс, както е титуларно правилно. Също така е порочен преводът на титула АРХОН с „вожд” или „владетел”, след като доказах, че двата титула цесър и

² В статията ми „Крумовци, императорите на България”, влизаща в състава на „Исторически разкази за български владетели и още нещо”, обосновах, че в мирния договор между кан Крум и василевса Ставракий, високодоговарящите се страни са приели като част от титулатурата на българските владетели българския титул цесър със значението император на България и езиково гръкоподобния АРХОН, със същото значение, но предназначен за гръцки текстове (27,с.25).

ΑΡΧΟΝ са синоними (27,с.31-38). Не би било възможно владетел на държава като България, пишейки за себе си, да не се титулува. В случая титулът е срещания в трите надписа осем пъти ΑΡΧΟΝ. Използването на ΑΡΧΟΝ в надпис III е достатъчно доказателство за горното ми твърдение, защото разширената титуларна формула (ὁ ἐξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ), „...образувана (е) по подобие на ...ὁ ἐξ θεοῦ βασιλεὺς и е свързана с представата за богоизбрания и богопоставен император,...”(4,с.222). От това следва, че традиционно практикуваното от василевсите титулуване, изключва Омуртаг да се е идентифицирал с длъжностното наименование „вождът”, а не с титула „ΑΡΧΟΝ”.

Надписите на гръцки около Мадарския конник дават основание, в духа на изложеното до тук, да погледна с недоверие на съществуващата убеденост относно времето за изработването им. В. Бешевлиев пише: „То е обосновано най-ясно в публикации на П. Динеков (1958, 1960 и др.), който намира достатъчно аргументи, за да отнесе нейното възникване към началото на VIII в. – „когато са създадени надписите за Тервел и Кормесий при Мадарския конник”(10,с.255). Като цитира П. Динеков, изследователят очевидно се солидаризира с определения от него период на създаването на Мадарските надписи – в началото на VIII в и по този начин допуска, че с името Кормесий е посочен наследникът на кан Тервел. Възшествието на кан с името Кормисош е посочено в Именника на кановете, но двадесетина години след интронизирането на кан Кормесий. Впрочем името Кормесий е създадо твърде много бъркотия в нашата историография, замествайки името на кан Твирем от Именника. П. Петров и В. Гюзелев обаче, заменят Кормесий с Крумесис и създават с това условия да се отнесе втората част от първия надпис към кан Крум. В. Бешевлиев е категоричен, че според граматичните норми на гръцкия език името Крум следва да бъде написано Кроумес, а не Кормесиос, тъй като замяната на окончанието ΟС с ΕС е невъзможно. Че това е реалното име на кана – приемник на Тервел, а в Именника на кановете да е намерил място неговия прякор на четвърти (Твирем) син на Аспарух (2,с.12), не можем да се съмняваме.

В. Бешевлиев установява, че в надписа от Мадарската скала под № 1-Па и б наследникът на Тервел е записан като Крумесис, но в ГИБИ III в гръцкия текст името на кана е записано като Κορμέσιον – „господар на България по онова време”(23,с.285). Елементарното различие между двата записа се обяснява от изследователя с твърдението, че „Метатезата при звука г в чужди думи се среща често в гръцки...” (3,с.103). В случая тази метатеза обяснява различието между Κορμέσιος и Κοουμесиς . В същия извор намираме, че според Зигеберт името на същия български владетел е било Cormesius (3,с.103). Също така се отбелязва, че „Името Κοουμесиς (в Мадарския надпис – доп. мое С.Д.) може не само да се сближи, но и напълно да се отъждестви с известния от други извори български владетел Κορμέσιος”, защото „Завършекът –ις вм. –ιος е обикновено явление в късния гръцки език...”(3,с.103).

По отношение на запазената ортография на надписите В. Бешевлиев сочи: „В остатъците Ia, b и с звукът *i* се предава винаги с *ι*, а в остатъците IIa,b и III чрез *ι* и *η*. Във всички остатъци звукът *ii* се изразява с *υ*, а *ω* с *ο* и *αι* с *ε*” (3,с.94). От тази констатация на големия познавач на българските каменни надписи и техния гръцки език съдим, че не съществува ортографска разлика, между отдалечените във времето надписи на Кормесий (1-II) и на Омуртаг (1-III), както е между надписите на Тервел (1-I) и Кормесий (1-II). Факт, който не свидетелства за промени, които би било нормално да се появят след почти вековна пауза. Следователно посочените следи насочват към извод, че надписи 1-II и 1-III са правени по едно и също време.

В надписите 1-I и 1-II класикът пише за буквите, че те са подобни (3,с.38). Поради недостатъчен изходен материал от надпис 1-III В. Бешевлиев не прави сравнение с ползваните в него букви. Като анализира графичното изпълнение на

буквите в трите надписа той отбелязва, че „В Ia и Ic те са грижливо издълбани, стилно по-издържани и имат почти квадратна форма. В остатъците IIa и IIb те са по-издължени и не са така грижливо издълбани. В остатък III те са изработени небрежно и с различни големини”(3,с.94).

В. Бешевлиев намира известна общност в трите надписа със: „Забележителна е сиглата $\kappa = \chi\epsilon$ в Ic, IIa и III”(3,с.94).

От дадените от изследователя сведения от спецификата на трите гръцки текста (ортография и начин на изписване на буквите), можем да съдим или за липса на развитие в писмото на гръците в рамките на едновековен срок или за осъществяването на тези надписи по едно и също време.

В. Бешевлиев е неоспорим познавач на гръцкия език и писменост от Ранното средновековие. Направил горните констатации, той би следвало да защити предположенията си за създаването на надписите в рамките на близо век като запише, че тези нищожни различия съответстват на промените на гръцката писменост в споменатия период. Липсата на подкрепяща допускането му подобна бележка говори, че той не е намирал филологическо основание да я изкаже. Това пък ми дава основание да предположа, че надписите са изчукани едновременно от различни каменоделци, всеки със своя стил и познания за изписването на буквите и звукосъчетанията.

Отбелязвам с изненада, че В. Бешевлиев не е направил езиков сравнителен анализ между надписи 1-I и 1-II и надпис 1-III. Поради бедност на надпис 1-III сравнението би могло да се направи с добре прочетените други Омуртагови надписи, тъй като надпис 1-III е несъмнено Омуртагов. Той, обаче, е предпочел да остане в зоната на своите предположения, които бяха обстойно формулирани от него в цитата даден по-горе. Не може да има съмнение, че В. Бешевлиев прави непрекъснато езикови съпоставки, но обширен резултат от изследванията на Мадарските надписи не е отразил в трудовете си. Следователно липсата на обобщаващо становище за различие между езиците на надписите, което може да се дължи на изминалия един век между предполагаемото от него време за изработване на първите два и третия надпис, значи че той не е установил развитие в гръцкия език за този век или ако такова е съществувало той не е забелязал внесените от него различия в надписите. Така или иначе пропускът на В. Бешевлиев да направи констатация в горния смисъл е достатъчно указание за еднаквост на езиците от трите надписа.

Горният извод добива още по-голяма сила от факта, че класикът прави палеографски анализ на надписи №№ 3 (на Крум) и 56 (на Омуртаг), които ако са били дело на посочените в тях цесари, биха отстояли на десет години във времето, което е един твърде малък срок спрямо този между надписи 1-I и 1-III от Мадара: „За датата на издълбаването на горните откъслечи (от надпис 1-II и 1-III – доб.моя С.Д.) може да се заключи отчасти от тяхната палеография, на която някои особености се срещат и в Омуртаговия надпис под № 56. За това може да се приеме с голяма вероятност, че откъслечите или надписът е бил издълбан във времето на Омуртаг”(3,с.120). Иначе казано В. Бешевлиев приема, че надписите, в които се споменава за Кормесий и Омуртаг са били изчукани по едно и също време.

Р. Рашев перифразира В. Бешевлиев като съобщава: „Но по отношение на начина на изписване и предаване на гласните между тях има несъществени отлики”. Той добавя мнение, което има дълбоко определящо значение за авторството на надписите: „Единство се долавя и в техния стил”. Това становище мотивира и с: „Доколкото може да се съди от подаващите се на превод части, те имат форма на свободен, жив разказ, изпъстрен с подробности”(7,с.65).

Обобщавайки различията или подобие на текстовете на трите надписа Р. Рашев пише другаде: „Палеографските различия между трите части на надписа не са

съществени. Те се свеждат до различие в почерка на трима писачи, които са могли да работят едновременно или един след друг поради голямата площ на надписното поле и големия обем на текста”(8,с.145).

В същата посока е заключението на Г. Михайлов - член на комисията от епиграфската секция при Археологичния институт при БАН, която е извършила проучването на Мадарския паметник през 1954 г. Според него: „В тези три надписа стилът на буквите е различен”(5, с.37). Дали това може да се дължи на художествения усет на каменоделците – писари или на промяната на шрифтовете в едно столетие той не обяснява. И само в стила на буквите ли биха се състояли различията на надписите?

Не може да се мисли, че Мадарският паметник е първ и единствен опит на българите да сътворят подобен монумент. Несъмнено тази практика идва от древността и е продължила до завладяването на България от османските турци.

ба. Крум – първият български император (цесър/АРХОН)

Както беше не веднъж огласено в моите работи, организираната от българския владетел - цесърят Крум армия разгромява в Рижкия проход (811 г) войската на византийския агресор, начело с василевса Никифор I Геник (802-811), при което цветът на византийската аристокрация е покосен, а нейният предводител е убит. При преговорите през август – септември 811 г между новата администрация в Константинопол и победителите е утвърдено императорското достойнство на българския владетел с титула **цесър** и с предназначения за гръкоезични текстове **АРХОН** - равнозначни на император. По този начин новият василевс Ставракий направил отстъпка от традицията на ромеите да бъде василевсът регулатор на властовите нива на владетелите в зоната на техните традиционни интереси.

Така е бил освидетелстван имперският статут на България.

Самият В. Бешевлиев го отбелязва като пише: „В най-стария първобългарски надпис (№ 1 Ic и II) българският владетел е наречен на гръцки само *ἄρχων*” (3,с.70). За съжаление в тази фраза нашият класик прави две основни грешки: На първо място той изравнява неоснователно българския езиково гръкообразен титул **АРХОН** с титлата на един от кметовете от времето на атинското величие *ἄρχων* и второ, той възприема Мадарския мемориален комплекс като дело на споменатите в текстовете му български владетели. И колкото да е странно това, продължава: „С тази титла византийската дворцова канцелария е титулувала всички чуждестранни владетели, на които домашни титли не са били възприети във Византия. Така напр. титлата *ἄρχων* носят държавните глави на Русия, на хърватите, на сърбите и др.”(3,с.70), с което внушава, че не само Тервел и Кормесий, а и от Бога цесърят Омуртаг са били възприемани от василевсите като второстепенни владетели. Несъмнено това основополагащо противоречие се дължи на представите на европейските и българските изследователи на нашето Ранно средновековие, че Мадарският паметник, където фигурират текстовете прочетени от В. Бешевлиев, е не дело на цесърят Омуртаг, а е изписан по волята на споменатите там български владетели. В този смисъл Т. Славова втвърдява заблудата, като допълва: „С оглед на византийската икуменическа доктрина *ἄρχων* е титул на чуждестранен владетел неприет във византийската йерархия, който управлява своя народ от името на василевса. Титулът е бил компромис, удовлетворяващ и Византия, и България” (Йорданов 1994:100)(4,с.231). Тези мнения не разграничават титулуването на българските владетели преди и след Крум. Титлата *ἄρχων* е проникнала в хрониките на византийските хронисти едва при Крум, когато в каменните надписи се среща вече **АРХОН**, но не и *ἄρχων*. Тази обидна за достойнството на българските господари подмяна е основно дело на първите крупни византийски историци Теофан и Никифор, както и на василевса Константин Багренородни. В това няма нищо изненадващо. Шокира

позицията на българските изследователи, които не намират основания да разкрият пред българите титулатурата на Крумовци, съдържаща се в българските каменни надписи. Всъщност историците не са се замислили дали е възможно, след като Крум, победил византийската армия по един катастрофален за Византия начин, да продължава „да управлява народа си от името на василевса”.

Този факт идва да убеди изследвача, че в речника на гръцките хронисти и историци титлата ΑΡΧΟΝ е била подменена в техните хроники, като за титул на българските канове е била използвана от тях титлата ἄρχων. Това става едва след 811 г, когато бива утвърдена в мирния договор за титулуването на българските цесари в гръкоезични текстове ΑΡΧΟΝ. Дори и ако бяха Мадарските надписи създадени от гърците, можеше да се допусне, че срещащият се там за Тервел и приемника му титул нямаше да бъде ἄρχων, защото тази титла все още няма присъствие в титулатурата на българските владетели, използвана от византийските хронисти. Византийската маниакалност за властване над света е предизвикала замяната на ΑΡΧΟΝ с длъжностното наименование (титла) ἄρχων, за да се сведат до нула резултатите от мирния договор от 811 г. А разликата между двете думи е значителна: в ἄρχων ударението пада върху първата сричка, произнася се с придихание, а в последната сричка стои двойно „ο”. ΑΡΧΟΝ се произнася според българската фонетика с ударение върху „ο”.

Следователно не може да се гледа с доверие на хрониките, в които българските канове Тервел, Паган и Телериг са били обозначени с неопределеното по значение гръцко длъжностно наименование (титла) ἄρχων, превеждана с владетел, вожд, предводител и др. подобни.

Искам да съм пределно ясен: Не е освидетелствана в гръцките хроники титлата ἄρχων на горните български владетели от хронисти живели и писали преди 811 г. Следователно авторите, споменали Паган и Телериг са заимствали от патриарх Никифор тази титла, на която българските преводачи ѝ дават в други случаи и значението на титула княз.

В крайна сметка нито Тервел, нито наследникът му Кормесий са могли да запишат в Мадарските надписи титула αρχων, ако да бяха надписите 1-I и 1- II създадени от тях. Следователно не са те автори на тези надписи. Научната възискателност повелява да се върнем към дадените току-що сведения за титула ΑΡΧΟΝ, записан в надписите 1- Ic и 1-II по В. Бешевлиев. Кормесий е наречен от Теофан ὁ χύριος, а не както е в надпис 1- II ὁ ΑΡΧΟΝ. Този факт идва да ни убеди, че българският титул не е ползван от византийските хронисти за канове преди цесар Крум и не е могло да бъде ползван той на Мадарската скала по волята на братята Тервел и Кормесий, ако да бяха те автори на надписите.

Груба хронологическа грешка има в допускането, че известните днес гръцки хронисти са били съвременници на българските владетели преди Крум, титулувани с ἄρχων. Защото всички тези летописци и в т.ч. Теофан и Никифор, са писали своите хроники след възшествието на цесаря Крум и след като величието на този български държавник е оставило дълбоки следи в гръцкото обществено съзнание, институционализирайки българската империя. Това е указание, че те, извън удобното за византийския политически мироглед неопределено значение на термина, с който са били означавани всички чужди владетели, хронистите са могли да пренесат в трудовете си, след манипулация, възприетия от Крум и василевса Ставракий български езиково гръцко-подобен титул ΑΡΧΟΝ, който освен близко звучене няма нищо общо с гръцкото длъжностно понятие ἄρχων. На кан Паган това обозначение е било прикачено единствено от патриарх Никифор (обхванал в Историята си събития до 829 г). Телериг е бил титулуван с ἄρχων от Симеон Логотет (творил през X век) и от Леон Граматик (XI в), Тервел – от патриарх Никифор (до 829 г), от Георги Амартол (IX в), който нарича

така и боилите на Крум, от Георги Кедрин (XI в) и от Константин Манасий (XII в). От всичко това следва, че посочените от Т. Славова исторически трудове губят стойност на свидетелства за основанието да се ползва във византийските хроники като титул на българските владетели гръцкото длъжностно наименование (съответно титла) ἄρχων вместо титула ΑΡΧΟΝ, предназначен за гръкоезични текстове.

Както се вижда, пръв патриарх Никифор е прикачил на Тервел ἄρχων. В. Бешевлиев съобщава, че Никифор е бил императорски секретар преди 806 г, а между 806 и 815 г е бил патриарх, от което може да се съди, че е знаел за новия български езиково гръкоподобен титул, предназначен за гръцки текстове ΑΡΧΟΝ, който е пренесъл в своите трудове като ἄρχων и така повлиял на следващите хронисти. Никифор е надживял завършването на Мадарския паметник (825 г) с няколко години – до 829 г. Историята му е обхващала периода от 602 до 769 г. В. Бешевлиев пише, че има второ негово произведение, което било „твърде разпространено”. Нещо като справочник от Адама до 829 г, т.е. до края на дните му. Значи историкът е бил все още трудоспособен и е могъл да научи за Мадарския паметник и да го съобщи на следовниците си.

За Кормесий той въобще не пише.

Другият авторитетен хронист, Теофан Изповедник, не ползва ἄρχων както за Тервел, така и за Кормесий. Неговата Хронография обхваща периода 284-813 г и въпреки това не споменава новия титул ΑΡΧΟΝ, който за двамата е бил оповестен от Омуртаг през 825 г, когато е бил завършен Мадарския паметник.

Ако патриарх Никифор въобще не споменава Кормесий, Теофан Изповедник го титулува с ὁ χύριος, поради което нито един от по-късните хронисти не ползва за него ἄρχων. Това е израз на определящото влияние на патриарх Никифор и на Теофан Изповедник върху византийската историография.

Но въпреки, че Кормесий не е бил титулуван от византийските хронисти с ἄρχων, в Мадарския надпис I-II го срещаме, както беше указано по-горе, което говори, че създателят на надписите е имал основанието да го използва.

Съществуват формални съображения, които изключват възможността да са записали Тервел и Кормесий върху Мадарската скала своя владетелски титул в началото на VIII в като ΑΡΧΟΝ и византийските хронисти да не са се повлияли от това и да не са го ползвали в разказите си за всички останали български владетели до Крум. Както се каза единствено Паган и Телериг са означени с ἄρχων от византийските летописци, а от българската и византийска дворцови канцеларии писмени паметници не са запазени или не са отворени. Така при общо около 18 владетели до Крум са означени само двама от тях с ἄρχων и то от хронисти, които са работили, по време (патриарх Никифор) или след цесаря Крум. Направеният от Т. Славова обстоен преглед на термините, с които гръцките хронисти са означавали владетелите в Ранносредновековна България с οἱ ἄρχων ни убеждава, че те са били различни по значение – „владетел, вожд, управител, началник” (4,с.216). Архиепископ Теофилакт Охридски адресира писмо до Преспанския управител с Πρόεσπας ἄρχωντι (15,с.209,пismo 108). Така е бил титулуван и правнукът на οἱ ἐκ θεοῦ ΑΡΧΟΝ Ομορταγ (от Бога цесар Омуртаг) Методий, когато е бил назначен на византийска служба като управител на славянско племе северно от Солун(?): „Това славянско княжество е било област от Византия, а Методий е носел титлата „архонт”(18,с.517,т.30).

Титулуването на Тервел с ΑΡΧΟΝ показва, че по времето на изработването на надписа владетелите на България са се ползвали правомерно от него със значението му император и той не би бил обиден за кесарите Тервел и Кормесий.

Титулът αρχων/ΑΡΧΟΝ не е съществувал преди 811 г.

66. Исторически справки за Тервел и Кормесий.

- Тервел

Канът юв(б)иги Тервел е първородният син на великия български владетел Аспарух. Въз основа на Именникът на българските канове и непълното му дешифриране, направено от П. Добрев в „Царственик на българското достолепие” 1998, установих, че Тервел е приел трона от баща си в съвладение с четвъртия Аспарухов син Кормесий (Твирем - четвърти) (16,с.12) през 694 г (16,с.19). Не е предмет на изложението да се обсъждат съзидателните за България дейности на младия владетел, но едно от предположенията е, че той е укрепил столицата си в Плиска, което е знак за сигурност да бъде ползвана завладяната територия до Балкана. През 705 г низвергнатият от трона си Юстиниан II Носоотрязания се обръща към Тервел с молба да му бъде оказана военна помощ, за да възстанови владетелските си прерогативи. Проявявайки находчивост и здрав усет, Тервел приема молбата, договаря начините за компенсация на военната си услуга, подпомага реално Юстиниан за завръщането му в Константинопол като василевс и получава в израз на благодарност от него богатства, Загоре като териториална придобивка, титлата *καῖσαρ* (според византийската титулатура - император) и дори обещанието за брак с дъщерята на василевса. Подлежи на сериозен анализ съждението, че за да бъде подарявана земя южно от Балкана, значи че между Дунава и Балкана земята е била вече собственост на българския владетел. Г. Бакалов, разширявайки заслугите на Тервел за българската държавност пише: „По-съществено е, че с номинирането, както и да се тълкува този факт с титлата кесар, *Тервел придобива права на легитимен владетел върху територии и общности, които доскоро принадлежат само на Константинополския василевс*” (1,с.190).

Установявам, че българската историография омаловажава в значителна степен победата на Тервел в предизвиканата от Юстиниан война между България и Византия през 708 г. С тази война василевсът се е опитал да възстанови византийския суверенитет върху завоюваните от Аспарух и получените като възмездие от Тервел земи, както и да отнеме дадената на кана с лека ръка през 705 г титла *καῖσαρ*.

Като ползва Хрониката на Теофан и Историята на Никифор, В. Златарски съобщава, че след като василевсът Юстиниан Ринотмет си дал сметка какво е направил в онзи период на дълбоко задоволство от възстановения трон, потеглил през 708 г „...в поход с флота към Анхиал, дето и направил десант,...” и по-долу: „Българите..., нападнали неочаквано върху тях, убили голямо множество и взели много пленници и голяма плячка. Юстиниан едвам успял да се скрие в крепостта с остатъците от войската си, дето затворен прекарал три дена. Най-сетне, когато видял упорството на българите, той сам пръв прерязал жилите на коня си и заповядал и на другите същото да направят. След това, като прибил оръжието си у крепостната стена, през нощта на четвъртия ден в тъмнината се покачил тайно на корабите и позорно се върнал в столицата” (19,с.174). Намирам, че тази изключителна победа на Тервел е маргинализирана от българската историография и с това му е отнето достойнството да е победител над Византия, което е факт с европейско значение. Тя дава основание да се прецени релефа от Мадарската стена като образ на победителя на византийския василевс - българския владетел Тервел.

Несъмнено, казаната българска позиция е била предопределена от Теофан и Никифор, които са обезценили военния успех на Тервел, за който почти не се говори в нашата наука.

Тервел запазва властта си на пръв владетел до 715 г, което В. Бешевлиев обосновава с твърдението, че „...във византийски и европейски хроники не се споменава името на Тервел след 715 г.” (16,с.11). Това съобщение не е било достатъчно за българските историци да приемат, че Кормесий е оглавил държавата през 715 г, но доказвах тази дата в книгата ми „Датите на възцаряване на българските канове до Умор” (2,с.19).

Оповестяването на гръцко говорещите и на европейския свят за ролята на Тервел в запазването на гражданския мир във Византия, би било много по-ефектно, ако самият той беше записал върху скалата като доказателство за това вестта за присъдената му втора по ранг в империята титла кесар, вместо цитирания вече в остатъчния текст от надпис I-Is титул ΑΡΧΟΝ. Нещо, което било сторено в печата на Тервел, изработен, очевидно след успешната му намеса в дворецовите борби на Византия през 705 г, върху, който се чете Τεοβελλιου κ(α)ισαροου = на кесаря Тервел (29,с. 19), т.е., че това е печат на кесаря Тервел.

За значимостта на Тервел може да се съди още и от оформлението на изключителния по важност български документ, наричан Именник на българските канове. Имам предвид, че в текста му, публикуван в „История на българите“ (1,с.193), името на Тервел е записано с главна буква, наред с имената на Авитохол, Кубрат и Аспарух. Този факт не е намерил достатъчно пълно тълкувание от нашата наука, но несъмнено свидетелства за величието и заслугите на Тервел за бъдещето на българите на Балканите.

Т. Герасимов, споделя общото убеждение и като изхожда от присъщите за Ранното средновековие редица реалии в пластиката на нашия паметник, твърди, че надписът I-I е съвременен с релефа (5,с.132). Същото доказва убедително и Ив. Венедиков. Следователно релефът не е древен и наследен от траки или тюрки паметник.

Съществуват достатъчно сериозни основания да се мисли, че кесарят кан Тервел не би записал в Мадарския надпис своя титул с термин, който има, както се каза, неопределено много значения. Омуртаг е пренесъл в надписи I-I и I-II на Мадара титлите ΑΡΧΟΝ за Тервел и Кормесий в проява на имперско самочувствие и патриотично чувство, с което ги е нарекъл императори, както за да напомни за притежаваните от тях титла кесар, така и да ни съобщи, че България е била империя още в Северното Причерноморие. Може да се каже, че липсата на конкретно значение на ΑΡΧΟΝ в началото на VIII в е обстоятелство, което прави невъзможно неговото ползване от Тервел и Кормесий за означаване на тяхното владетелско достойнство.

Да се предполага при всичките до тук сведения, че предшествениците на кана цесар Крум на българския престол са се самотитулували ἄρχων е не само недоказано, а и невероятно. В духа на изложените от проучването данни сме длъжни да си зададем риторичния въпрос – дали гръцките историци биха си позволили да наричат втория по ранг след императора с гръцкото длъжностно наименование ἄρχων, когато според Т. Славова значенията на тази титла биха били пряка обида за достойнството на гръцката олигархия?

Исключих възможността да се е самонарекъл кан Тервел, кесарят на Византийската империя, със съмнителната гръцка титла ἄρχων. Ще добавя, че със същия мотив и Омуртаг не би го титулувал така.

Следователно, ако намираме в надписите I-I и I-II титла за Тервел и Кормесий ΑΡΧΟΝ, това може да значи единствено, че записването му е станало от фактор, който е могъл да го употребява само в достойния за българските владетели смисъл. Така може да се направи извода, че казаните два надписа за Тервел и Кормесий са изпълнени от автора на третия, и в тях се разкрива правилното съдържание на българския титул ΑΡΧΟΝ. Нима би могло да се помисли, че е било възможно да се използва в разширения византийски титул „от Бога избран василевс N.“, вместо василевс титлата ἄρχων, когато тя би могла да значи пълководец или началник, или управител, или още какво ли не?

Няма съмнение, че Омуртаг е поставил, както в своя надпис, така и в двата надписа на Тервел и Кормесий императорския титул ΑΡΧΟΝ, който е равностоен на

цесър и император на България със съзнанието за величието на империята пренесла столицата си от далечния Крим в северните поли на Балкана.

- Кормесий

За приемника на канската власт на Тервел, за победителя на арабите и спасител на Константинопол кан Кормесий, нещата стоят по-различно. Неговата роля в историята на Византия и Европа е не по-малко изразена и значима! С това нямам намерение да поставям на обсъждане евентуалната номинация на Кормесий за прототип на Конника.

Кормесий е малко известен в българската историография, независимо че фигурира в Именника на канове (2,с.12,13) като Твирем и в Хрониката на Теофан. Може да се смята доказано, че той е победителят на обсаждащите Константинопол араби през 718 г, при което са били убити 22 000 души. По този начин българският владетел е спрял мохамеданската вълна на границите на Европа, защитавайки на първо място Константинопол и Византия. Според Мадарския надпис цесърят е заслужил високата благодарност и специалното внимание на византийския василевс, обещания за ежегодни парични компенсации и дипломатичната височайша признателност на старши партньора. Титулуването на Кормесий от създателя на Мадарския каменен летопис с българския езиково гръкоподобен титул АРХОН ми дава достатъчно основание да предполагам, че и Кормесий е получил, подобно на Тервел, в благодарност за военната помощ от василевса Леон III (717-741) византийския титул кесар.

бв. Омуртаг – заслужил с военната си намеса в подкрепа на Византия против въстанието на Тома Славянина правото да полз-ва разширената титуларна формула „от Бога цесър Омуртаг”

Да се върнем на 30-годишния договор от 816 г между кана и цесър Омуртаг, от една страна и василевса Леон V, от друга. Няма конкретни и достатъчно уважителни причини, които да са принудили василевса да разреши на българския владетел титлата $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\chi \theta\epsilon\omicron\upsilon \alpha\rho\chi\omicron\nu \omicron\mu\omicron\rho\tau\alpha\gamma$, или от Бога цесър Омуртаг. А такова византийско разрешение е било задължително, за да има международно значение! И действително в българските каменни надписи преди 823 г не се забелязва горната формула. Какво знаем, обаче, за събитията през тази година? Представлява интерес констатацията на Г. Бакалов относно намесата на кан Омуртаг при ликвидирването на бунта на Тома Славянина и заплахата от нахлуването на арабите в Европа: „... разказвайки събитията около потушаването на бунта на Тома Славянина, Теофан Изповедник изненадващо и еднократно титулува владетеля на българите не с обичайните *архонт*, *игемон*, *кириос*, а като *василевс*. Това изключително признание „...идва да покаже само високата оценка за навременната българска намеса”(1,с.209) и отражение от новината, че властта на българския монарх е получила също като тази на василевсите божествен произход. Ето в този екзистенциално важен за Византия акт на българска военна помощ виждам основание за узурпатора на трона на Леон V новият василевс Михаил II Балба (820-829) да даде одобрението си да се ползва от цесърите византийската формула $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\chi \theta\epsilon\omicron\upsilon \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma \text{ N.}$, която поставя и българските владетели в позицията на богоизбрани. Не ще и съмнение, новият василевс е бил все още твърде несигурен на трона след като заграбва насилствено властта в Константинопол. Освен вътрешната съпротива, въстанието на Тома Славянина го е поставило на ръба на сигурността да удържи властта си без намесата на българите. Нещо повече, почти през цялото време на властването му, Михаил II Балба е бил безсилен да разкъса обсадата на Константинопол, което е достатъчно основание за противниците му да искат неговото низвергане.

Представата за българския владетел като богоизбран била прогласена пред гърците и света, чрез величествения Мадарски комплекс.

Има логика, според която завоюването от Крум през 811 г право да се титулуват българските владетели като императори, се потвърждава от привилегията, която дава василевс Михаил II Балба на цесаря Омуртаг в израз на благодарност за получената военна помощ против въстаниците на Тома Славянина и неговите арабски съюзници. Защото титулярната фигура $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon$ ($\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$) е могла да бъде използвана единствено чрез титула на имперски владетел.

Подобно на Юстиниан II и василевс Михаил II е заплатил богато оказаната военна помощ. Придворният хронист Теофан Изповедник е дал според споменатата по-горе податка израз на създалата се във византийския двор обстановка на благодарност към Омуртаг като основание да бъде обявена неговата равнопоставеност с василевса.

В. Бешевлиев е твърде конкретен с твърдението, че формулата „...е била официално призната на българския владетел както това се вижда от адреса на писмата, отправени до българския владетел от канцеларията на византийския император, от задаваните от логотета въпроси на българските пратеници във византийския императорски двор, в които той се титулува $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$, и особено ясно от кореспонденцията на патриарх Николай Мистик със Симеон, в която той редовно е назван със същата титла, показва, че се касае за **двустранно съглашение между България и Византия, което е било сключено може би още по времето на Омуртаг**”(курс. мой С.Д.)(3,с.72). Горният цитат на В. Бешевлиев разкрива становището му, че въвеждането на титулярната формула $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$ е станало в резултат от договореност между владетелите на Византия и България. Така или иначе споразумение между двамата владетели за използването на цесар или $\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$ (в гръкоезични текстове), в казаната форма, подобна на византийския императорска титул, е било *задължително*. Това е станало независимо дали тя се носи от българската традиция (кана юбиги) или е била допусната от цесарите като гръцка заемка ($\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$).

Т. Славова като обсъжда съдържащата се в надписи 1-I и 1- II титули на кановете отбелязва, че „Оцелелите летописни надписи не са запазили титулите на Тервел, Кормесий или друг владетел до Крум в начална позиция, а само вътре в текста, и вероятно това е причината да липсва титулът **Κανα σὺβῆτη Ν. ο' ἔκ θεοῦ ἄρχων (Κανα σὺβῆτη Ν.)** за предходниците на Омуртаг”(4,с.217). Мисля си, че позицията на титула е формален белег, с който не би могло да се оправдае изпускането на $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon$ от общата формула $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$, вътре в текста. Като че ли Т. Славова допуска, че ако са се запазили началните редове от първите два надписа от Мадара сякаш да намерим и там пълния текст на Омуртаговата титулатура, както е в Чаталарския надпис (№ 57 по В. Бешевлиев)(3,с.200,201). Фактите опровергават подобно допускане. В редица надписи се среща тази пълна титулярна формула и не само в началните редове. Такъв е примерът със самия надпис 1-III на цесар Омуртаг от Мадарския паметник. Освен там, този формат се среща още в текстовете на надписи на Омуртаг (3,с.201), на Маламир (3,с.209,210) и на Симеон (3,с.171). Самото допускане на авторката свидетелства за предположение, че този титул е съществувал в българската титулатура преди Омуртаг, което противоречи на факта, че каменни надписи са оставили единствено Крумовци.

Официализирането на прословутия титул на кан Омуртаг $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\kappa \theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$ е пряко свързано с надпис 1-III от Мадарския паметник и с идейно-политическия замисъл на цялата му композиция. Това е още един повод, който убедително се прибавя към основанията да посочим цесаря Омуртаг като интелектуален изпълнител на Мадарския ансамбъл.

7. Доказателства, с които се отхвърля предположението за

авторство на Тервел и на Кормесий. Анализ на текста, споменаващ „чичовците ми”

В изследването си, посветено на императорското достойние на Крумовци, установих, че с мирния договор, подписан през август-септември 811 г василевсът Ставракий е приел самоволно ползвания от Крум титул цесар със значението император. Със същия договор и двамата владетели са решили да се обогати титулатурата на владетелите от Плиска с българския езиково гръкоподобен титул АРХОН, предназначен за ползване в гръкоезични текстове. И на двата титула е признато значението император (22). Това откритие прави доказателството за авторството на Омуртаг върху Мадарския паметен комплекс реалистично. Много убедително доказателство, че първият и вторият надпис от Мадарските са изработени от наследници на Крум, е фактът, че в тях е използван титулът „АРХОН”, което е присъщо именно на владетелите от Крумовата династия.

В коментара си на надпис 1-III, отразяващ военните успехи на канас юбиги и цесар/АРХОН на България Крум между 811 и 813 г В. Бешевлиев пише: „Военните успехи на българския владетел Крум срещу Византия и особено поражението и гибелта на византийския император Никифор на 26 юли 811 г са намерили голям отзвук във Византия, за което свидетелствуват не само византийските хроники и житийни текстове, но и Ватиканския разказ. Тези успехи са направили естествено силно впечатление не само на византийците, но преди всичко на самите българи, които са подирили начин да ги отбележат чрез издълбаване на надписи.

„За датата на издълбаването на горните откъслечи (от Мадарската скала - бел моя С.Д.) може да се заключи отчасти от тяхната палеография, на която някои особености се срещат и в Омуртаговия надпис под № 56. За това може да се приеме с голяма вероятност, че откъслеците или надписът е бил издълбан във времето на Омуртаг” (3,с.120). Мисля, че е трудно да се пренебрегне подобна констатация за възможността да са направени от Омуртаг както триумфалния надпис, така и Мадарския комплекс.

Показа се, че надписите на Мадарската скала представят възпоминания на подбрани исторически събития, обединени от обща идея. Това предполага да са били изписани те в един непрекъснат технологичен процес след осъществяването на поредицата, а не по повод на всяко едно от тях.

Ако да речем Тервел е записал, чрез АРХОН своето достойнство на втори във византийската йерархия, което някои изследователи изравняват с император, защо ще го напише на гръцки език с една неизвестна за гърците дума, а ще пренебрегне кесар, на който е той легитимен притежател и се намира върху печата му? Същото се отнася и за Кормесий.

Ако Тервел е написал в надписа си АРХОН от къде го е взел с тази редакция, след като той съществува само за Крумовци в каменните надписи, а в гръцките хроники неизбежно като титлата ἄρχων, т.е. с омега, ударението и знака за придихание; Защо следващите 11 до Крум владетели не са оставили каменни надписи? Не може от всички Крумовци да са останали каменни надписи, а от предхождащите ги владетели да няма нито един; Защо този паметник, който е уникален за Европа не е бил освидетелстван във византийските хроники – идеология, идеология, ама чак пък толкоз; Защо ако Тервел е употребил с основание в надписа си АРХОН византийските историци не са го използвали за следващите до Крум владетели?

Един от аргументите, че езиково гръкоподобния титул на българските императори АРХОН не е присъщ на Тервеловата лексика се мотивира и с факта, че в неговия печат, също написан на гръцки, титулът му не е този от скалата, а кесар (29,с.18). В печата на Телериг, направен му от византийците след бягството му в

Константинопол въобще няма титул, въпреки че византийската политика би била заинтересована да запази предателя Телериг като претендент за българския престол. Понеже той не е бил достоен за титлата кесар е могло да му оставят ползвания от Крумовци в гръкоезични български текстове титул ΑΡΧΟΝ (експлоатирано от късните гръцки хронисти като ἄρχων). Но това в печата на Телериг не е записано поради факта, че този титул тогава е все още неизвестен, а канцеларията на василевса му признава сана патриций, понеже се е затруднила да му определи титул от византийската номенклатура (3, с. 232).

Създателят на Мадарските надписи титулува както Тервел, така и Кормесий с ΑΡΧΟΝ (= цесър, император) в уверение на това, че и двамата са били удостоени от василевсите Юстиниан II, съответно Леон III, с втория по важност във византийската номенклатура титул кесар със значението император.

Сега нещата се връзват хронологично – Тервел е кесар, Крум създава равностойността на кесар за българския владетел, чрез цесър, а Омуртаг го записва в гръцкия текст за Тервел и Кормесий, чрез равностойния на цесър и предназначен за гръцки текстове български титул ΑΡΧΟΝ, т.е. император на България. Нещо повече, титулът кесар не е присъщ на Крумовата традиция, следователно надписите са дело на Крумовец.

Според Т. Славова, в Историята на патриарх Никифор се среща най-голямо разнообразие от определения за българските владетели (ὁ κύριος, ὁ κῆρις, ὁ ἀρχῆς, ὁ ηγεμὼν, ὁ ἄρχων). Това може да се обясни с факта, че хронистът е работил преди да се официализира в мирния договор Ставракий – Крум титулът на българския император ΑΡΧΟΝ и когато за българските владетели са се използвали посочените стари определения, а едва след 811 г. е въвел и ἄρχων вместо ἀρχων (ако това не е дело на покъсни преписвачи или редактори – гръцки и български).

Незначителният брой на българските канове (Тервел, Паган и Телериг), съпоставим с броя на владетелите между Аспарух и Крум, които са били титулувани от гръцките хронисти с титлата за длъжностно наименование ἄρχων, говори, че авторите не са ползвали традиционно тази титла за канове. Може с пълно основание да се твърди, че преди 811 г гръцките хронисти не са имали модела ἀρχων. По-късно, след 811, респективно след 825 г, този титул е бил манипулиран до ἄρχων, за да бъде дискредитирано достойнството на българските владетели. В крайна сметка от това следва, че нито Тервел, нито наследникът му Кормесий са могли да запишат в Мадарските надписи титула ΑΡΧΟΝ, ако да бяха надписите 1-Ι и 1- ΙΙ създадени от тях. Следователно не са те автори на тези надписи.

Научната възискателност повелява да се върнем към дадените току-що сведения за титула ΑΡΧΟΝ, фигуриращ в надписите 1-Ιс и 1-ΙΙ по В. Бешевлиев. Кормесий е наречен от Теофан ο κύριος, а не както е в надпис 1-ΙΙ ὁ ΑΡΧΟΝ (3, с. 105). В. Златарски цитира Свидя, който нарича Тервел началник (ἀρχηγός) на българите (19, с. 169). Този факт идва да убеди изследвача, че титулът ΑΡΧΟΝ не е бил ползван от гръцките хронисти за канове преди Крум и не е могло да бъде изписан на Мадарската скала по волята на братята Тервел и Кормесий.

Доказателство, че титлата ἄρχων се е появила като злонамерена манипулация на съгласувания през 811 г между Крум и Ставракий български езиково гръкоподобен титул ἀρχων, за ползване в гръко-езични текстове, се долавя от факта, че всички известни гръцки летописци са писали в своите хроники за българската история най-рано през ΙΧ в, т.е. след възшествието на цесаря Крум и след като величието на този български държавник е оставило дълбоки следи в гръцкото обществено съзнание с войната през 811 г. Това е указание, че хронистите, извън удобното за византийския политически мироглед неопределено значение на термина, с който са били означавани

чуждите владетели от зоната на византийски интереси, са могли да пренесат в трудовете си наложената от Крум номинация на императорско достойнство $\alpha\rho\chi\omega\nu$ след деформацията му като $\acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$. Тези два термина освен близкото звучене и гръцката етимология нямат като съдържание нищо общо.

Няма съмнение, че Омуртаг е поставил, както в своя надпис, така и в двата надписа за Тервел и Кормесий императорския титул APXON , който е равностоен на цесар и император, със съзнанието за величието на империята, явявала се вече няколко пъти спасител на Византия. Очевидно разширената титуларна фигура „ὁ ἐκ θεοῦ $\alpha\rho\chi\omega\nu$ Ομοῦρταγ“ е имала високо престижен смисъл, но за Тервел и Кормесий, тя би била, както за Крум, неправомерно използвана.

Омуртаг е пренесъл в надписи 1- I и 1-II на Мадара титлите APXON за Тервел и Кормесий в проява на имперско самочувствие и патриотично чувство, с което ги е нарекъл императори, както за да напомни за притежаваните от тях титли кесар (император), така и да ни съобщи, че България е била империя още в Северното Причерноморие.

Направих опит да докажа, че съществуват формални съображения, които изключват възможността да са записали Тервел и Кормесий върху Мадарската скала в началото на VIII в APXON , като свой владетелски титул. Също така посочих, че ако това се е случило, би било невъзможно да не са се византийските хронисти повлияли от този титул и да не са го ползвали в разказите си за всички останали български владетели до Крум. Както е известно, единствено Тервел (694-715), Паган (767-768) и Телериг (768-777) са означени с $\acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$ от патриарх Никифор (ок.785-829), съответно от Леон Граматик - XI в и Симеон Логотет - X в (4,с.218), а от българската и византийската дворцови канцеларии писмени паметници не са запазени или не са отворени. Така от общо 11 владетели между Тервел и Крум само двама от тях са титулувани с $\acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$ и то от хронисти, които са работили по време или след цесаря Крум (796-814), т.е. не са били съвременници на двамата канове, от което следва, че неизбежно са претърпели влияние от клаузите на мирния договор Крум – Ставракий и от утвърдения в него титул APXON , но под влияние на възприетото от патриарх Никифор маргинализиране на титула.

Българската историография отстоява становището на редица историци и на класика В. Бешевлиев, че Мадарските надписи са дело на споменатите в тях български канове Тервел, Кормесий и Омуртаг. Това ще рече, че запазените древни оригинални писмени паметници са създадени по отделно на три етапа, разтеглено в рамките на приблизително 120 г (между 710 и 825 г.)

За израза „чичовците ми” в текста, посветен на Тервел

Може би, единственият заслужаващ внимание аргумент на историографията ни да обяви първия надпис от Мадарския паметник за създаден от кан Тервел, е в съдържащата се в него фраза, написана в 1 л.ед.ч., „... ако и целият надпис да е съставен в трето лице,...”(3,с.96, р.10).

Нашата палеолингвистика е установила, че българските каменни надписи са написани с гръцка писменост (език и азбука) и са съставени традиционно почти само в 3 л.ед.ч., за разлика от възпоменателните надписи на цесар Омуртаг, в които е употребено предимно 1 л.ед.ч. Така разказвачът се разграничава от обекта на разказа и пише за „него”, уточнявайки го с името и титула му. Надписите са посветени на важни за владетеля, династията му и държавата дела. Не може да има съмнения, че ако владетелите не са били съчинители на текстовете, то са крайната инстанция, дала разрешение за изработването им.

В няколко от тези надписи се забелязва промяна на глаголното лице, от 3-то за преобладаващата част от текста, в 1-во. В. Бешевлиев дава примери за това: така в началото на надпис № 13 цесър Маламир пише „дядо **ми** Крум”, „баща **ми** Омуртаг”, „отначало и аз добре **живе-ех**” с гърците (до тук 1л.ед.ч.), но те бяха неверни „и архонът Маламир, който *управляваше*”, „*отиде* с войска”, „*опустоши*” и т.н. до края в 3л. ед.ч.(3,с.127). В надпис № 47 се чете глагола „**направих**” в 1 л.ед.ч. и местоимението „**моята**” (3,с.174). А в надпис № 56 в 1л.ед.ч. срещаме „стария **ми** дворец” и „**направих** този надпис” (3,с.193). От последния надпис разбираме, че владетелят - действащото лице в изложението, не се идентифицира по подразбиране с автора на текста. Ето защо кан Омуртаг, вместо многократното до тук в 3л.ед.ч. „направи”, е наредил да се напише в строителния надпис „направих”, с което да напомня на българите за „оногова, който го е направил” преславния дом на Дунава на 40000 разтега от стария дворец (3,с.193). За горния, важащ за българските каменни надписи принцип, В. Бешевлиев пише, че „Смяната на глаголните лица...(1 лице) срещу...(3 лице) не означава и промяна и на действащите лица,...”(3,с.195). Този традиционен похват обяснява, че промяната на глаголното 1 или 3л. в разказа не променя личността на действащото лице, защото се разбира, че в целия разказ на примера действащото лице (в случая кан Омуртаг) не се променя. Но ако същото това действащо лице – владетелят на българите, би желал да остави на поколенията лично послание за извършените от него достойни дела, той създава съответен писмен паметник, в който ги разказва от 1л.ед.ч. Такъв конкретен и ясен смислов текст на Тервел липсва на Мадарската скала.

Като един от най-добрите познавачи на византийския гръцки език и на българските каменни надписи В. Бешевлиев установява, че ползваният език, допусканите грешки, правописът и калиграфията на някои от запазените надписи с гръцка писменост не правят чест на изделия от ателие на върховната власт. Той признава, че „прабългарските надписи” са редактирани и писани, понякога, на простонароден гръцки език от IX в „от гърци или от лица владеещи гръцки език като роден”, може би духовници или монаси от византийски манастири в България. Доказано е изпълнение на надписите в посредствени работилници на местни боили. Такъв пример имаме с надписа, изработен по времето на кан Маламир за направения водоскок в Плиска (6,с.32).

За лошото качество на Хамбарлийския надпис В. Бешевлиев казва: „Небрежното издълбаване на надписа, не много добрият гръцки език в стилно отношение и многото каменоделски грешки внушават мисълта, че надписът е бил издълбан по нареждане на местния български управител с помощта на местни хора” (6,с.70). А по-горе се казва: срещащите се доста каменоделски грешки „...се дължат или на нечетлива чернова, или по-вероятно на неопитен местен каменоделец” (6, с.68). Несъмнено изпълнителите на българските надписи на гръцки език не са притежавали желаната рутинна да дават качествена правописна и калиграфска продукция. Горните констатации на нашия учен са потвърдени от Ф. Каниц, който при посещение в Търново през 1871 г е разгледал строителните надписи на Омуртаг, написани на „варварски гръцки език” (6,с.123).

За да направим един сериозен анализ на безапелационно поддържаната хипотеза за Тервеловото авторство на първия надпис от Мадара, би следвало да си припомним цитирания по-горе запазен и прочетен от В. Бешевлиев текст на номерирания от него като 1-Is остатък от Мадарския надпис, посветен на кан Тервел:

„(5)...на българите...и дошел при Тервел. На носоотрязания император не повярваха **моите** чичовци в Солун(ско) и си отидоха в Кисинските (селища)...негов един...чрез договор вождът Тервел даде на императора ...5 хиляди... императорът заедно с **мене** победи добре” (курс.мой - С.Д.) (3,с.94).

Трябва да се отбележи много сбитото изписване на текста върху всяка свободна площ от полето между фигурата на коня от Мадарския релеф и ограничителните линии на надписното поле. Според тогавашната практика, интервали между отделните думи и изречения не са били оставяни. Това е свидетелство, че разпределението на текста върху възможните писмени полета е било предварително много точно извършвано.

Представям си историческата обстановка, на която са посветени обсъжданите слова. Вероятно Носоотрязаният е пристигнал в Плиска да търси помощ от българите, за да възвърне трона си. Кан Тервел е повикал спешно чичо си Кубер и неговите първенци, за да обсъдят предложенията на низвергнатия император. Познавайки измамния стил на ромеите, кан Кубер и хората му от Солунско са проявили недоверие, отказали са намеса във византийската гражданска война и са си отишли.

Ако в посочените от В. Бешевлиев други надписи, с промяна на глаголните лица, не се пораждаат проблеми в разбирането им, то въпросната смяна в надпис I-Is внася според изследователя основание да се предполага авторство на кан Тервел върху надписа, което тук се оценява като неубедително.

Той обяснява причината за тази промяна така: „То се дължи на желанието (не се казва за чие желание - на съчинителя на текста или на каменоделеца-писар - бел.моя С.Д.) да се избегне двусмислицата, понеже при третото лице не би било ясно за чии чичовци става дума, дали за тези на Тервел или на византийския император,...”(3,с.96) . Това обяснение се възприема като основателно. Според изследователя по-добна граматическа непоследователност при употребата на третото лице в каменните надписи не е изключение: „Употребата на първо лице $\mu\omicron\upsilon$ вм. очакваното трето $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$, ако и целия надпис да е съставен в трето лице, се среща и в други първобългарски надписи, напр.: 13,2 и 3; № 47,22; № 56,18; 59,3 и др.”(3,с.96).

В израза, прочетен от В. Бешевлиев: „На носоотрязания василевс не повярваха моите чичовци...” не е било проблем за каменоделеца да изчука вместо $\theta\iota\upsilon$ $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ (неговите чичовци) само $\theta\iota\upsilon$ $\tau\omicron\upsilon\upsilon$ (чичовците му), но тогава проблемът с двусмислието си остава. Друга възможност е била да се промени словоредата след последната дума в предходното изречение, завършващо с „Тервел”, така: „Чичовците му от Солун(ско) не повярваха на носоотрязания и си отидоха в Кисинските”(селища), при който броят на ползваните букви би се запазил. Но за тази промяна е било късно. Представям си как каменоделецът е изчукал първите думи от нашето проблемно изречение до „ чичовци” включително, когато е забелязал неприятното двусмислие, което е щяло да се предизвика с „чичовците **му**”. Допускам, че съчинителят на текста е изпаднал в паника, поради очаквания гняв на владетеля. Може да се предположи, че той е решил да замени създаващото двусмислие $\tau\omicron\upsilon\upsilon$ (неговите, му) с $\mu\omicron\upsilon$ (моите) без проблем при изписването на новите знаци. **По този начин е била избегната неяснотата за чии чичовци става дума, независимо от внесената граматическа непоследователност в глаголните лица с израза „моите чичовци”.**

При тази подмяна на лицата в ед.ч. се разбира, че „чичовците” не са на Юстиниан. От друга страна, както се даде по-горе примерът за двукратна промяна на I и Зл.ед.ч. в надпис Is, не намирам никакво крупно нарушение на стила и разбирането на текста във вреда на историческата истина.

На познавачите на гръцката граматика и правопис - българи, вероятно извършената от писаря-каменоделец промяна не е направила впечатление. Грешката на съчинителя е била замазана и случаят - решен с компромис. **Отстранявайки възможно двусмислие, писарят е създал друго, което владее представите ни за Тервеловото авторство на надписа и до днес.**

В надписа е написано $\theta\upsilon\ \mu\omicron\upsilon$ (чичовците ми). Това значи, че притежателното местоимение „неговите, му” е било заменено в движение с местоимението „моите, ми”, което премахва казаното двусмислие.

Същата двусмислица се е очертавала и в последното изречение, където вероятно замисленото „с него добре победи” е претърпяло промяната „с мене добре победи”. В. Бешевлиев не отделя на тази част от текста внимание, може би поради повторение на анализа или поради несигурност на прочитането му.

Впрочем, да се избяга от двусмисленото 3л.ед.ч., в израза не съществува друга форма освен 1л.ед.ч. Глаголните 2л.ед.ч. или множествените са съвсем неподходящи в случая. От това следва, че поради липса на **всякаква** друга възможност да се избегне очерталата се в надписа двусмислица, предвиденото в предварително съчинения текст 3л.ед.ч. е било заменено с 1л.ед.ч.

Съвсем разбираем е извода, че от когото и да е бил изработен надписът 1-Is при описаните обстоятелства, неговите майстори не биха намерили друг изход от двусмислицата на подготвения текст. Следователно изречението „...на носоотрязания император не повярваха моите чичовци в Солун(ско) и си отидоха в Кисинските (селища)...” не дава основание да вярваме, че това изречение би могло да бъде дело единствено на Тервел, защото неговото 1л.ед.ч. е принудено използвано, а не в доказателство на Тервеловото авторство.

В тон на самовзискателност следва да си отговорим на въпроса дали запазеният текст на обсъждания надпис свидетелства, че е бил формулиран целево по времето на кан Тервел, за да заяви той своята роля пряко и определено във времето?

Получилият се след промяната израз, в който е вмъкнато местоимението моите (ми) вместо неговите (му) не е основание да се мисли, че кан Тервел е бил идеолог и интелектуален участник при изработването на Конника и първия надпис от Мадарския паметник. Предположението би звучало правдоподобно, ако съответната фраза в 3л.ед.ч. би показала различно смислово съдържание. Но изказът в 1 или 3л.ед.ч. еднакво ясно разкрива, че обектът на разказа е Тервел. Нещо повече, много добре е било известно на просветените среди, че не Юстиниан, а кан Тервел е имал в Солунско свои чичовци.

Трябва да се каже ясно и точно: в местоимението „моите, ми” към чичовци, се вижда единствено случайната идентификация на разказвача с Тервел, върху което се съсредоточава цялата идея на В. Бешевлиев и неговите последователи в тази хипотеза. Самият Бешевлиев дава да се разбере, че замяната на „неговите чичовци” с „моите чичовци” е резултат от стремеж да се избегне стилна недомислица, а тук се доказва, че **използваната е била единствената успешна граматична и художествено-изобразителна форма**. Нещо много повече: Изложената хипотеза на В. Бешевлиев се основава на израза „чичовците ми”, който има съмнително значение, поради разкритите усложнения при изработването на текста. Става дума за това, че аргументът, основан на „моите чичовци” като доказателство за авторството на Тервел върху надписа, отпада в резултат от обяснението на В. Бешевлиев, че поставянето на притежателното местоимение в 1л.ед.ч. е било извършено, за да се избегне смислова грешка.

Няма съображение, според което изменения с 1л.ед.ч. текст на надписа 1-Is да прави кан Тервел или който и да е от другите двама възможни създатели - Кормесий и Омуртаг съвременници на изработването му. Не могат също така да се търсят основания за личното авторство на Тервел, когато се разказват исторически събития, известни и на следващите в хронологията други двама владетели или показват традиционни за времето на тримата незначителни изменения. Един текст характеризира определено лично участие в създаването му само, ако в него се намерят обективни доказателства за такова.

Съществуващият на скалата текст не дава право на заключението, че авторството на надписа 1-Is е дело на Тервел. Очевидно промяната към 1л.ед.ч. е имала за цел единствено стилно-смислово усъвършенстване на надписа.

Изложените до тук размишления и заключения дават повод за риторичния въпрос: Дали ако надписът за Тервел и неговия остатък 1-Is е създаден от хората на кан Кормесий или на кана цесър Омуртаг във формата му от Мадарската скала, наличието на думите „**моите чичовци**” би определило Кормесий или Омуртаг като участници в събитията от 705 г и автори на първия надпис от Мадарския паметник или при който и да е от тях главен герой на разказа остава винаги кан Тервел?

От всичко гореизложено се разбира, че промяната на глаголните лица в надписа от Мадарската скала, не може да послужи като основание да се твърди, че текстът му е съставен от споменатото в него лице. Следователно промяната в нашия надпис и придобитият от нея смисъл не е аргумент за определянето на Тервел като негов единствен съчинител, т.е. характеристиката на посочения надпис дава основание да се предполага като негов автор всеки един от тримата канове Тервел, Кормесий или Омуртаг.

Накрая бих искал да изкажа предположението, че волно или не, авторът на първия надпис дава да се разбере, че през 705 г чичото на Тервел Алцеко е бил все още при брат си Кубер в земите на днешна Македония.

8. Доказателства, с които се отхвърля предположението за авторство на Кормесий

Кормесий е наричан от Теофан в разказите му за битката на българите с арабите от 717/718 г. ὁ χύριος, а не както в надпис 1-II по В. Бешевлиев от Мадарската скала ὁ ἄρχον (3,с.105). В. Златарски цитира Свида, който нарича Тервел началник (ἀρχηγός) на българите (19,с.169). Този факт идва да убеди изследвача, че ΑΡΧΟΝ не е бил типичен за канове преди Крум титул и не е могло да бъде изписан на Мадарската скала по волята на братята Тервел и Кормесий.

Очевидно в речника на гръцките хронисти и историци титула ΑΡΧΟΝ не е бил използван в гръцки текстове за българските канове, което пък ще рече, че независимо от тяхната уседналост под Дунава той не е бил приет при общуването между владетелите в региона. По-късно след Крум някои хронисти си позволяват да пишат за древните владетели, като променят Крумовия титул ΑΡΧΟΝ с ἄρχων. Ако Мадарските надписи бяха византийски, можеше да се допусне, че срещаният се там за Тервел и приемника му титул нямаше да бъде ΑΡΧΟΝ, а ἄρχων, което е в съответствие с византийското високомерие да се титулуват безразборно така чуждестранните владетели (3,с.70).

9. Сътворяването на текста, посветен на Омуртаг - поредната съдбовна за Византия помощ, оказана от войската на кан Омуртаг при разгромяването на съюзените с арабите въстаници на Тома Славянина

В резултат от победата на българското оръжие империята на ро-меите е била спасена от въстаниците на Тома Славянина и техните арабски съюзници и отново е било предотвратено нахлуването на арабите в Европа.

За намеренията на василевс Михаил II да си върне с оръжие оказаното на Омуртаг благоволение, подобно на Юстиниан спрямо Тервел, няма защо да говорим. То личи и от последвалото пълно отричане на българските заслуги към Византия, освидетелствано в известието на Георги Амартол, за което говори В. Златарски „...той (хронистът - бел.моя С.Д.) избягва да спомене за истинския резултат от сражението на Тома с българите и представя работата доста смутолевено, какво уж Тома се сразил с

българите и много от тях изтребил. Тоя възглед се опровергава вече с това, че Михаил II е могъл да се освободи от своя противник наскоро след това само благодарение на удържаната от българите победа, още повече, че сам той в писмото си до Людовика Благочестиви от 10 април 824 г., в което подробно описва въстанието на Тома, посочва такова едно поражение на бунтовника на 30 мили от столицата, под което трябва да се подразбира победата на българския хан, макар че Михаил II не споменува името на българите, което е твърде понятно”(9,с.118). Този типичен за византийските императори стил на Михаил II е бил, най-вероятно, един от мотивите на Омуртаг да изгради Мадарския паметник с неговите внушения за ползата от доброто съседство и предупрежденията за риска от нарушение на договора за Дълбокия мир.

Текстът 1-III и идейната атмосфера на целия монумент говорят за поредната съдбовна за Византия помощ, оказана от българската войска, предвождана от цесаря Омуртаг, при която са били разгромени съюзените с арабите въстаници на Тома Славянина.

От цитирания вече превод на останките от надпис 1-III на Омуртаг се извлича само: „...от Бога Омуртаг **вождът**(курсива мой – С.Д.)... изпрати...помогни ми...”(3,с.94). Вижда се, че В. Бешевлиев си позволява да запише в гръцкия текст на надписа титула АРХОН с ἄρχων, а когато предава израза на гръцки го пише ἄρχων. Той превежда тази административна титла с „вождът”, сякаш е възможно да се замени в разширената титуларна формула имперския титул с управленска титла. Разширената титуларна фигура „от Бога (избрания, определения) император Омуртаг”, е оповестена, вероятно, на Мадарската скала за първи път от цесаря Омуртаг.

За времето на изчукването на горните откъслечи може да се заключи отчасти от тяхната палеография, на която някои особености се срещат и в Омуртаговия надпис под № 56. За това може да се приеме с голяма вероятност, че откъслечите или надписите от Мадара са били издълбани във времето на Омуртаг, което ще рече по негова повеля.

Може да се предположи, че в проява на самочувствие и пренасяйки създадената от Крум традиция, Омуртаг възвеличава държавата България като империя след установяване на нейната столица под Дунава.

Доказателството, че надписите са дело на кан Омуртаг се съдържа в изписването на титулите и на тримата владетели с АРХОН.

По-горе изключих възможността да се е самонарекъл кан Тервел, кесарят на Византийската империя, със съмнителната гръцка титла ἄρχων. Тук ще добавя, че със същия мотив и Омуртаг не би го титулувал така. Следователно, ако намираме в надписите 1-I и 1-II гръкоезичния титул АРХОН за Тервел и Кормесий, това може да значи единствено, че записването му е станало от фактор, който е могъл да употребява достойният за българските владетели титул.

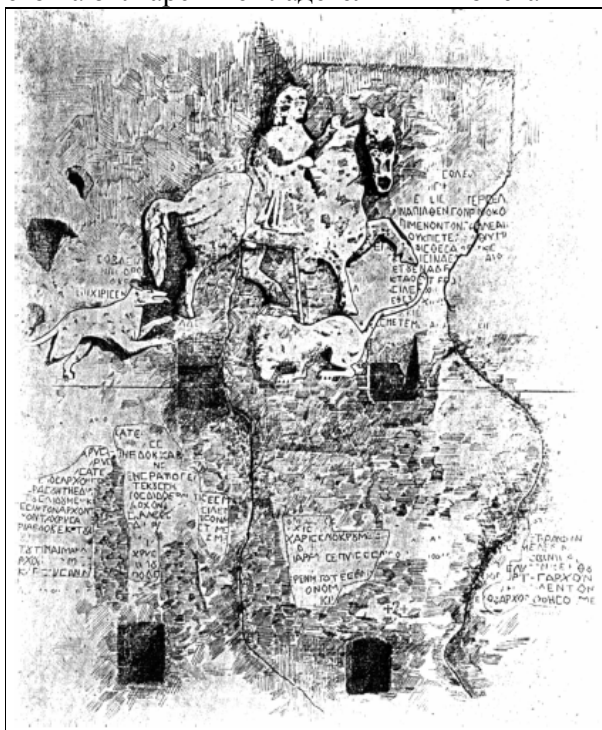
Така може да се направи единствения извод, че казаните два надписа за Тервел и Кормесий са изпълнени от автора на третия и в тях се разкрива императорското съдържание на титула АРХОН.

Изложените тук аргументи, обосновани, както с известни исторически факти и с мнения на авторитети, така и с намерени в процеса на настоящето изследване обстоятелства, са предпоставка да се определи 823 г като начало на съграждане на Мадарския паметник.

10. Анализ на технологията на изпълнението на комплекса. Представа за изграждането на работното скеле и за работата на художници и каменоделци

Описвайки случаите на военна помощ за Византия, големият строител и миротворец - българският владетел Омуртаг, е направил надписите, за да напомнят на василевсите от юг заслугите на българското оръжие за съществуването на империята

им. Те са свидетелства за върховете на изключителните военни постижения на българите в интерес на Византия и са в съответствие с пренесената от кан Крум традиция да се пропагандират с каменни надписи военните триумфи на българското оръжие. От Бога цесар Омуртаг е предал съобщението за тези победи в една форма, която е присъща и на другите му надписи. Възхвалата на българската войска и напомнената в надписите съдбоносна за гърците помощ от българска страна, отговаря на държавническата стратегия на българския владетел, подписал през 816 г 30-годишен мирен договор с Византия. Заедно с това в тях се показва колко крехко е било доверието на българските владетели към Константинополските императори.

Препис на Г.Фехер от 1924 г.

Един по-внимателен анализ на изпълнението на паметника стига до редица свързани с геометрията му важни за хипотезата ми констатации. За да се спази единна терминология с основния източник – сборника статии на участниците в експедицията на БАН, обследвала Мадарския паметник през 1954 г, ще използвам за хоризонталните размери на надписите термина ширина. Освен това ще работя със съвременни линейни мерни единици, но ще изхождам от предпоставката, че в онези години линейна мерна единица е била лакетът с дължина 50 см. Това ми дава основание да приема спокойно основните размери на композицията като кратни на един лакет: височината и ширината на надписното поле (600 см = 12 лакета), височината на една клетка на скелето (200 = 4 лакета), съотв. отстоянието между двете работни платформи (300 см = 6 лакета), височината на надпис 1-II, съотв. 1-III (200 см = 4 лакета).

Съществуват реални основания за стремеж на възложителя, предвид трудностите при работа на големи височини, да се оползотворява в максимална степен планираната за паметника площ. В нашия случай забелязваме, че текстовете на надпис 1-I следват доста плътно очертанията на релефа. Те дори са запълнили пространството между предните крака на коня, а има и думи, които се прекъсват от левия му преден

крак и от опашката на звяра. Това прави да очакваме изпълването на правилна геометрична форма на работното поле.

От проучените материали за изследванията на паметника не се намериха фотографски снимки с четирите отвора в скалата, които се виждат в преписите от 1924 г на Геза Фехер (3, образ 30) и на К. Шкорпил (5, с.33). За това, че те са били използвани още при създаването на работното скеле, можем да съдим от заснемането на горните два отвора още от Шкорпил през 1895 г (5, с.21,22), като не може да се предполага, че изследователят е нарисувал отвори в стената, направени за скелето от 1895 г като елемент от артефакта. Правилната форма на отворите и разположението им говори за неестествен произход. Очевидно това са гнезда, в които е било фиксирано скелето към стената. С приблизително замерване определих хоризонталното разстояние между осите на видните във фотосите два отвора от двете страни на фигурата на звяра на 200 см. Това прави пълна ширина на скелето приблизително 750 см ($3 \times 250 = 750$). Конструктивната целесъобразност предполага да е било скелето изградено от две четворки колони, от които първата е опряна непосредствено на скалата (вътрешни) и външните 4 колони, разположени срещу първите. Разстоянието между всеки две съседни колони е било вероятно 250 см или 5 лакета. От това се разбира, че дълбочината на скелето, измерена по перпендикуляра към скалата е също 250 см. Скелето е било укрепено към стената надеждно чрез 4 напречни греди, закотвени в казаните 4 отвора. Навярно е имало и външно укрепване на скелето с подпори, необходими при изграждането и разглобяването му. Работите са били извършвани от две работни платформи, чиято височина е определена от двете двойки закотвящи греди. Те са крайно необходими поради невъзможността да се монтират двете средни вътрешни колони над долната платформа, за да не пречат на каменоделците да работят в работното поле. Вътрешните надлъжни греди, носещи горната платформа, са свързвали двете крайни колони с двете греди, закотвени в стената. Същото се е повтаряло и при долната работна платформа. Така стабилността на скелето е била перфектно гарантирана, а работните условия на каменоделците – скулптори и писари осигурени.

Както се разбра от описанието на вероятното скеле цялото работно поле е било разделено на две площи с размери 300 x 600 см. Окончателно работата върху долните части на изображенията на звяра и кучето, както и на текста I-I е била завършена след демонтажа на горната работна платформа. Несъмнено за скулптурните и писмени работи върху скалата са били ползвани и допълнителни подвижни платформи за изпълнение на работите в горните части на двете полета.

Впечатлява, че дъските (деб.3-5см), които изграждат работните площи на платформите, следва да се поставят върху закотвящите скелето в скалата греди (със сечение макс. 16x16 см) и които ще минават според тази представа под ноктите на предния ляв крак на барса или както е прието - на „лъва”. Несъмнено големи части от телата на звяра и на кучето, разположени непосредствено над горната платформа, не биха могли да се скулптират без да се демонтира горната платформа. Тези фигури, както и „...изобразено с нисък релеф змийско тяло”(20, с.124), както го определя Хофарт, е било изработено също както цялостната фигура на звяра, след отстраняването на горната платформа.

Можем да определим общата височина на релефа като сума от посочените от Бешевлиев 285 см между върха на знамето (или жезъла) и копитото на десния преден крак на коня плюс височината на звяра 65 см. Този сбор е 350 см.

Ниската част (надписи I-II и I-III) е с височина на надписите 200 см плюс две ивици под и над надписите по 25 см или общо 250 см.

Долната платформа е била подобна като конструкция на горната. Разстоянието между работните платове може да се изчисли въз основа на дадената от В. Бешевлиев максимална височина на надпис 1-II (200 см) и предположението, че хоризонталните зони над платформите, върху които не би могло да се работи, са с минимална височина 50 см. Ако предположим, че е била оставена неизползвана от надписите 1-II и 1-III ивица до лапите на звяра от 50 см, разликата в нивата на двете работни платформи става 300 см. Този размер съответства на съотношението на височината и ширината на четириъгълника с върхове в 4-те отвора според преписа на Фехер, колкото и неточен да е един препис.

От направеното описание на скелето би следвало да се разбира, че двете най-горни клетки на скелето (между двете платформи и над горната) са с височина по 300 см и имат максимална сигурност, която се носи от закотвящите греди. Разбира се също, че от двете работни платформи на скелето и неговото закрепване е работено по цялата височина на пластиката и надписите на паметника. Това доказателство е важно за общото разбиране на паметника като технология и последователност на изграждането му. То внася яснота за същността на монтажните отвори в скалата и начина на използването им.

В обобщение на направените разсъждения и изчисления установявам обща височина на работното поле от 600 см.

Ширината на работното поле на цялата композиция фактически се определя от дължините както на конника, кучето и другите елементи на фигурите, така и от ширините на надписите:

1. Първоначална ширина на надписите между двете платформи.

В. Бешевлиев съобщава, че от голямата цепнатина между остатък 1-IIа и 1-IIб са изписани надясно остатъците на надписи 1-IIб и 1-III, които са с обща ширина 310 см (180+130). От преписите на надписите 1-II и 1-III на Фехер и Шкорпил (5,с.32,33) можем да направим преценка, че разграничителното разстояние между остатъците 1-IIб и 1-III е приблизително 10 см. Така общата ширина на долното работно поле става $278 + 180 + 10 + 130 = 598 \text{ см} \sim 600 \text{ см}$.

2. Първоначална ширина на пластиката и остатъците от надпис 1-Is между двете платформи.

В. Бешевлиев посочва изрично, че редовете на остатък III завършват в отвесната линия, съвпадаща с тази на редовете на остатък Is. От това следва, че за определянето на ширината на изображения на релефа и третия остатък от летопис I ще можем да ползваме като база дясната ограничителна линия на паметника. Поради значителни различия между резултатите, получавани въз основа на измервания върху снимков материал, чиито пороци се отчитат и като се ползват данни от публикациите на В. Бешевлиев (5,с.51) и Т. Герасимов (5,с.122) правя няколко сравнителни изчисления:

2.1. С размерите на коня дадени в литературата – „с опашката и главата” – 272 см.

Общата ширина се равнява на сумата от дължината на кучето (134 см) плюс посочената изходна дължина на коня (272 см) и плюс максимална ширина на остатъка Is (200 см), от която сума следва да се извадят ширините, които се губят от застъпването на фигурите на коня и кучето и на коня и остатъка Is. От замервания и изчисления имаме следните резултати: сума от посочените мерки $134 + 272 + 200 = 606 \text{ см}$. От сумата следва да се извадят – застъпването между главата на кучето и опашката на коня 21,7 см и - между изпънатия преден крак на коня и дясната линия на главата 43,4 см. Така се определи максимална ширина от 541 см. Други измерени и изчислени ширини от различни фотоснимки от паметника – 566 см, 581 см, и вероятно най-точната 593 см. Резултатът от последния вариант е получен от замерване на раз-

стоянието между краищата на двете опашки, от което вадим разстоянието между отвесния преден крак на коня и края на опашката на звяра (84 см) и прибавяме дадената максимална ширина на Іс от 200 см.

Вижда се от снимките, че пукнатината през коня зад гърба на конника съвпада с тази между остатъците от 1-Па и 1-Пб. Следователно от пукнатината през коня до края на опашката на кучето може да се очаква разстояние, съизмеримо с ширината на надпис 1-Па, която според В. Бешевлиев е 278 см. Този размер се проверява от подходящите снимки и от края на опашката на кучето до посочената пукнатина се изчислява дължина от 267 см., която е почти равна на ширината на 1-Па – 278 см. Така общата ширина на изображението между двете платформи се изчисли при този последен начин на $267 + 180 + 10 + 130 = 587$ см, приблизително 600 см.

Разликата в отчетените при различните снимки размери се дължи, както на значителните неточности при линейните замервания поради загубилите се очертания на релефа, така и поради променящите се дължини в различните части на снимките в резултат от перспективни деформации на заснетите повърхности. Очевидно за мащаб, който да е валиден за всички части на фотографска снимка, правена с широкоъгълен обектив е невъзможно да се мисли.

Така очерталите се проблеми се съдържат основно в констатацията на В. Велков, а тя е липсата на „...детайлно техническо описание и проучване”(5,с.7) на ансамбъла преди Първата световна война, което както се вижда не е особено променено след това.

Направените изчисления дават основание да се прецени, че ширината на релефа и остатъка 1-Іс е близък на общата ширина на надписите между двете платформи или приблизително 600 см.

Следователно ширината на работното поле на паметника се оказва равна на височината му. Този резултат съвпада с посочения от В. Бешевлиев: „Надписите заедно с релефа са заемали първоначално една плоскост от около 40 кв.м.”(3,с.89).

Откъслекът от надпис 1-ІІ почти се изравнява в ляво с края на опашката на кучето. Ширината на откъслека 1-ІІ е 447 см. **Този изключително важен факт показва, че надписът 1-ІІ не е бил разположен от каменоделеца балансирано под релефа и надпис 1-І, т.е. вертикалните геометрични оси на работното поле над горната и работното поле между двете работни платформи не съвпадат.**

Направените тук констатации в резултат от графическото изследване дават основание да се направят изводи, с които чрез отхвърлянето на хипотезата за три етапното изработване на целия паметник в рамките на едно столетие и нещо, се обосновава неговото осъществяване в един непрекъснат технологичен процес. А това е могло да бъде направено единствено от цесър Омуртаг след разгрома на въстаническите войски на Тома Славянина и арабските му съюзници през 823 г.

Доказателствата за едновременното изработване на пластиката и надписите се състоят в следното:

I. Не е било възможно да е планирана само една работна платформа на мястото на горната, защото както се показва, фигурите на кучето и звяра щяха да си останат незавършени. Това би било възможно само, ако повярваме, че работата по пластиката е започнала без оразмеряване на площадката и без да са нанесени скиците на фигурите върху скалата. Ако все пак допуснем да е възможна подобна грешка или некомпетентност на скулптора (почти невероятно предвид качеството на работата му) и изграждането на паметника е включвало оформянето на фигурата на звяра и кучето от допълнителна платформа, тя не би била направена на 3 м под първата, а само на удобните за скулптура около 1 – 1,5 м под нея. Това говори, че скелето и платформите са били издигнати по целесъобразен начин, както за изработването на релефа с надпис 1-І, така и за написването на надписите 1-ІІ и 1-ІІІ. Допускането, че релефът и надпис 1-

I са представлявали един цялостно завършен обект води до габаритните му размери от 350 x 600 см, което не съответства на традицията.

И така, разстоянията между монтажните отвори в стената предопределя наличието на долната платформа и разстоянието между двете. Този факт свидетелства за едновременната работа на двете нива - горе върху релефа и надпис 1-I и долу – надписи 1-II и 1-III.

Обективният научен подход изисква да допуснем като вариант при изграждане на паметника разполагането на отделните части на надпис 1-I в хоризонтална ивица под релефа. То би било по-удобно и може би по-естетично. Но такова решение предполага да остане работното поле неуплътнена правоъгълна форма с височина определена от височината на релефа и тази на ивицата, изчислена от общата площ на надпис 1-I от 6,7 кв.м. (площта е изчислена от дадените от Бешевлиев размери за всеки от остатъците на надпис 1-I). Предполагаемата височина на надписа 1-I, събран в хипотетичната ивица под релефа би могла да се определи на около 112 см. В този случай втората платформа би била изградена най-много на 200 см под първата, а не на 300 см, както е било в действителност. И при това предположение размерите на паметника биха се отклонили от предпочитаната за този вид летописни произведения квадратна форма. Не съответства на практиката на древните да се правят правоъгълни релефи с изображения с триумфална тематика, поради което не можем да предположим, че кан Тервел го е допуснал. Известни са, впрочем, асирийски и персийски релефи с ловни сюжети с подобни лентови разположения на образите. Надписите от категорията *res gestae* са според древната традиция разположени върху квадратна основа и това е допълнително основание да гледаме на крайното състояние на формата на Мадарския релеф с надписи като на единно произведение.

Следователно изработването на релефа и надпис 1-I със съществуващите размери и конфигурация не е могло да бъде крайна цел на едно завършено произведение, а фаза при сътворяването на Мадарския паметник.

Ако релефът и надпис 1-I бяха изработени самостоятелно, работната платформа щеше да бъде една и нямаше да възпрепятства завършването на кучето и звяра в ниските им части. В този случай най-горните части от релефа щяха да бъдат над единствената платформа на разстояние от $350 + 112 + 25$ (празна ивица, позволяваща изписването на долния ред на хипотетичния надпис под пластиката) = 487 см, което е твърде голямо, за да бъде работено от една платформа. Ако прибавим необходимата за изчукването на предполагаемата фигура на змията, работната платформа би се изтеглила допълнително надолу. При такъв един начин на работа междинната подвижна площадка би следвало да е на височина не по-ниска от 180 см под върха на копието, което ще рече, че тази подвижна платформа ще да е била висока 307 см, което е твърде много за една спокойна работа.

II. В направените по-горе констатации се разбра, че надпис 1-II не е изработван в порядъка на самостоятелен и отдалечен във времето след сътворяването на релефа и надпис 1-I етап. Ако допуснем да е бил авторът със съзнанието на краен изпълнител, той щеше да разположи текста в съществуващите му размери симетрично спрямо централната геометрична ос на изработеното по-рано. Трябва да признаем, че чувството за съразмерност е присъщо на човека от най-дълбока древност. Същият текстови обем би могъл още по-правдоподобно да бъде разположен по цялата ширина от 6 м на работното поле на паметника и по този начин щеше да представлява по-тънка ивица и общите размери на комплекса биха нарушили правилната квадратна форма. Но такова решение не се установява на скалата. Следователно изчукването на надпис 1-II не е било преди, а заедно с това на надпис 1-III. Несериозно би било да се мисли, че кан Кормесий е оставил място за някакъв неизвестен бъдещ надпис, който ще се появи след

неопределен брой години. И то място с ширина около от 130-140 см, което представлява 22% от пълната ширина на полето. **Мисля си, че само това да беше основание за твърдението ми, то би било достатъчно!**

III. Установената квадратна форма на работното поле на ансамбъла говори за общ композиционен замисъл на проектантите, в който са включени както релефа, така и трите надписа. Изграждането на две платформи по описания начин потвърждава общия творчески план за извършване на всички работи в един непрекъснат производствен процес.

Представява интерес заключението на Ст. Станчев въз основа на обстояния анализ, направен върху техниката и стила на релефа на Мадарския конник и реалиите на изображението. Той прави в статията си - отчет от експедицията през 1954 г, заключение, че няма никакво основание да се търси подобие между такива артефакти от Средна Азия (Алтай) и Мадарския конник: „При всички тези сравнения на далечни паметници на изкуството от Средна Азия и Алтай с Мадарския конник изниква, естествено, въпросът, защо между средноазиатските изображения на конници липсват релефи, а у нас не са намерени подобни изображения сред произведенията на художествените занаяти. Защо трябва да сравняваме различни по техника и изпълнение паметници и каква може да бъде идейната връзка между тях”. И после: „Независимо, че в Средна Азия скулптурата е била позната, за културните центрове на Хорезм и Согдиана не са типични скулптурните паметници, така както са паметниците на живописиста” (5,с.202). Несъмнено Ст. Станчев прави опит да намери някаква удобна за партийната политика идейна връзка в желанието си да потвърди тюркския произход на българите. За нас е важно, обаче, че този паметник не се родее с подобни от Средна Азия, защото подобията се намират в Иран. От своя страна В. Велков пише, че Ст. Станчев бил стигнал „...до извода, че надписът около конника е тясно свързан с другите първобългарски надписи, което определя и времето на неговото съставяне” (5,с.14).

Известно е, че на Бехистунската скала, намираща се в Персия, са били издълбани с клинописно писмо 400 реда на древноперсийски език. Над надписа е доминирал „...релеф, показващ Дарий тържествуващ над вързания Хаумат и над вождовете на бунтовните сатрапии” (14,с.141). Авторът на горните редове Д. Х. Попов ни съобщава замисъла на творците на релефа на Дарий, но правейки паралел с конника върху скалите край Мадара, се ограничава само с художественото по-добие. За мене не може да има съмнение, че внушението, което прави българския наскален войн не трябва да се възприема различно от това на древноперсийското му подобие. Историографията определя еднозначно прободения звяр като византийския враг на България, което прави предупреждението на създателя на паметника съобразно с историческата обстановка на времето.

11. Заключение относно създаването и създателя на Мадарския паметник

Р. Рашев не е категоричен в предпочитана от него датировката на Мадарския паметник. Но в проява на научна обективност той изказва мисълта, че споменът за стари събития не трябва да го превръща в основание за датиране: „В голям текст, какъвто е Мадарския, трябва да се очакват споменавания на по-ранни събития и имена без това да означава, че те трябва да се схващат като датировъчен белег” (8,с.145). Впрочем, той дава и едно твърде сериозно основание да се приеме защитаваната тук теза за авторството върху Мадарския паметник на кан Омуртаг. Той изказва компетентното си мнение по следния начин: „... още през 20-те години е установено, че релефът и надписите били замазани с червеникава фина хоросанова мазилка. На археологически език това означава, че релефът и придружаващите го надписи са били

изработени едновременно”(8,с.145). Няма съмнение, че този довод е съпосочен с останалата ми аргументация, но няма археологическия език, за който говори авторът, не е бил познат на всички предхождащи го изследвачи?!

Сказанието на Черноризец Храбър дава основание да се мисли, че както от самия текст за Тервел и от неговото разположение спрямо Конника е очевидно, че те са посветени на един владетел. Следователно Конникът и текстовете за Тервел са елемент от общото изграждане на комплекса. Основание за твърдението ми за едновременно създаване на всички текстове и релефа, което прави цесър Омуртаг автор и разпоредител на създаването му, се съдържа в наличието на титула АРХОН в текстовете за Тервел и Кормесий.

Като белег на идеята на паметника възприемам намиращите се в каменния надпис на Персиан предупреждения към „неверните християни” да държат на договорите и обещанията си към българите, които са правили много добро на василевсите: „На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но бог вижда” (3,с.134). Г. Бакалов съобщава за „един български надпис” в който се споменава също така за нелоялност на византийците: „Ако василевсът излезе на поход (срещу българите), изоставяйки клетвите Бог ще го накаже”(1,с.208) . Тези предупреждения са на фона на извършените от тримата български владетели екзистенциални за византийската империя военни кампании, в резултат от които василевсите са запазили своите тронове, а Византия се е противопоставила успешно на арабите и въстаниците на Тома Славянина.

Големият познавач на българските каменни гръкоезични надписи, класикът В. Бешевлиев, допуска създаването на надписи от наследници на владетелите, за които се разказва в тях: „...може да се приеме с голяма вероятност, че откъслеците или надписът (отнасящ се за цесаря Крум надпис № 3 по Бешевлиев - доп. мое С.Д.) е бил издълбан във времето на Омуртаг”(3, с.120). Това становище на изследователя е твърде устойчива подкрепа за създаването на Мадарския паметник от кана и от Бога цесар Омуртаг.

С настоящата работа правя опит да дам решение на загадката като дело на Крумовия наследник кана юв(б)иги от бога цесар Омуртаг. Моята хипотеза оспорва много разпространеното в нашата историография предположение на един от най-добрите познавачи на старогръцкия и средновековния гръцки език и на свързаните с българската история исторически извори - класика В. Бешевлиев. Според него и други български изследователи трите надписа около конника са дело на споменатите в тях владетели – Тервел, Крумесис и Омуртаг: Надписите около Мадарския конник „...произхождат от три различни епохи, както показват имената на действащите лица. Горните и най-старите са от времето на Тервел, чието име се чете безспорно на две места. Долният, под конника надпис е от времето на Кормесий, чието име се чете ясно също на две места. На дясно от този надпис пак под Конника се намира друг, много изтрит, който принадлежи на по-късната епоха от времето на Омуртаг”(6,с.57). Както се разбира от дадения изчерпателен текст изследователят аргументира това си становище с имената на владетелите и съобщенията, които се четат в надписите им.

Д.Х. Попов в големия си труд „История на българските империи” съобщава: „Според учителя от Шумен Рафаил Попов и според проф. д-р Геза Фехер – двама упорити и предани изследователи, това е релеф, изсечен по заповед на ОМУРТАГ в памет и благодарност към великия му баща кхан-субиги КРУМ”(14,с.382).

Описвайки горните случаи на военна помощ за Византия, големият строител и миротворец - българският владетел Омуртаг, е направил надписите, за да напомнят на василевсите от юг заслугите на българското оръжие за съществуването на империята им. Те са свидетелства за върховете на изключителните военни постижения на българ-

рите в интерес на Византия и са в съответствие с пренесената от цесаря Крум традиция да се пропагандират военните триумфи. Цесарят Омуртаг е предал съобщението за тези победи в една форма, която е присъща и на другите му надписи. Възхвалата на българската войска и напомнената в надписите съдбоносна за гърците помощ от българска страна, отговаря на държавническата стратегия на българския владетел, подписал през 816 г 30-годишен мирен договор с Византия. Заедно с това в тях се показва колко крехко е било доверието на българските владетели към Константинополските.

Трите надписа са поставени в подчинена позиция на предупреждението, което струи от релефната фигура на Конника.

Независимо от големите повреди върху изписаните на скалата букви, прочита и преводите на В. Бешевлиев дават основание да приемем, че това са три различни и самостоятелни надписа, които могат да се обединят от обща сюжетна линия, посветена на значими за съществуването на Византия български политически и военни прояви. С трите надписа от паметника са били ознаменувани: Изключителния военно-дипломатически успех на кан Тервел, който е оказал помощ на василевс Юстиниан II за съхранението на гражданския мир във Византия чрез запазването на короната му, а най-вероятно в текста е била отразена и победата му над Юстиниан през 708 г.

В „Защита на българската писменост от преди 870 г” доказва, че тези творения върху камък са равностойни като религиозна проява на християнската книжнина, т.е. „Начинът, по който Храбър представя създаването на каменните скулптури и надписи (глифи), противопоставяйки тази практика на християнската книжовност, разкрива, че те са акт на религиозно съзидание на светилища, където се е извършвало сакрално служение”(17,с.72).

Заедно с това един паралел с асиро-вавилонската и персийска култура и тази на маите ни дава всички основания да разгледаме паметниците, подобни на Мадарския, както и каменните надписи, като първите известни БЪЛГАРСКИ ЛЕТОПИСИ, чрез образите на успешните владетели и разказите за техните исторически значими постижения. Възприемайки владетелите като богоизбрани и дори богоравни, създателите на паметниците фактически изравняват религиозните си творения с исторически хроники.

Неизбежно достойнства на такива високо духовни творби са имали и гръкоезичните версии, изработвани, за да се даде на събитието по-широка международна известност, когато не са били включени във варианти-биллингви.

Ако Крум е имал този модел, като дело на Тервел, а както знаем е бил със самосъзнанието на първия владетел на империята България, защо той не е изписал надпис, отразяващ победата си в Рижкия проход? Можем да зададем и следващия въпрос – защо Крум не е ползвал образа на Тервел, след като е имал още по-високото постижение да институционализира държавата си като империя? Следователно Конникът от Мадара не е съществувал преди Крум или Крумовото изпълнение не е било запазено до наши дни.

В. Бешевлиев в коментара си на надпис № 3, отразяващ военните успехи на кана юв(б)иги и цесар на България Крум между 811-813 г, пише: „Военните успехи на българския владетел Крум срещу Византия и особено поражението и гибелта на византийския император Ни-кифор на 26 юли 811 са намерили голям отзвук във Византия, за което свидетелстват не само византийските хроники и житийни текстове, но и Ватиканския разказ. Тези успехи са направили естествено силно впечатление не само на византийците, но преди всичко на самите българи, които са подирили начин да ги отбележат чрез издълбаване на надписи. За датата на издълбаването на горните откъслечи може да се заключи отчасти от тяхната палеография, на която някои

особености се срещат и в Омуртаговия надпис под № 56. За това може да се приеме с голяма вероятност, че откъслеците или надписът е бил издълбан във времето на Омуртаг”(3,с.120). Мисля, че е трудно да се пренебрегне възможността да са направени, както споменатия триумфален надпис, така и Мадарския комплекс от Омуртаг.

В заключение на всичко до тук ще се опитам да дам и предположение за годината, в която е бил завършен Мадарския паметник. То се основава на установеното от някои изследователи, че под лапите на звяра се забелязва изображение-знак на змия, „напълно откъснат от останалите фигури”, който „няма участие в всеобщото настроение”, присъщо на „извършването общо действие”(21,с.42). При така направената констатация на арх.В. Недкова(21) и скулптура Ал. Алексиев-Хофарт (20,с.124,прилож.4,5) е очевидно за познавачите на българската древна хронологична система, че наличието на змията върху скулптурното поле е датиращ символ. Чрез изобразяването на змията (година 6-та от цикъла - дилом) е била отбелязана годината на завършване на паметника според „Привързването на Българския циклов календар към Християнския календар” (2,с.21-31) на 825 г. Тази година е единствената дилом от управлението на Омуртаг(814-831), тъй като съседни й две години дилом - 813 и 837 излизат извън този период. Посочената от създателите на Мадарския паметник, чрез змията 6330 г. от Сътворението на света по Българската ера, съответства на 825 християнска година. Две годишния период между 823 и 825 г на създаването на паметника е напълно реален и той съответства на идейния замисъл на от Бога поставения цесър Омуртаг.

Използваният тук инструментариум ни позволява да проверим дали същата година дилом не е някоя от годините, през които би могъл кан Тервел да довърши своя дял от паметника. Чрез интерполация на годините дилом в таблицата на календарите (2,с.28-29) се установява, че дилом са годините 705, 717 и 729. Очевидно 705 г не би могла да е година на изграждането на релефа на Конника и изписването на надпис 1-I, а 717 г. е вече година от управлението на Кормесий. Следователно видяната от арх. В. Недкова и Ал. Хофарт змия може да бъде указател единствено за годината на завършване на целия летописен комплекс, която както са каза е 825 г.

12. Хипотеза за прототипа на Конника

Т. Герасимов, споделяйки общото убеждение и като изхожда от присъщите за Ранното средновековие редица реални в пластиката на нашия паметник, твърди, че надписът 1-I е съвременен с релефа (5, с.132). Същото доказва убедително и Ив. Венедиков (5,с.170). Следователно релефът не е древен и наследен от траки или тюрки паметник.

Р. Рашев изказва мнение, според което тълкуването на скалния релеф като образ на български владетел не може да се постави под съмнение и може да се приеме, че „...се касае за обобщен обожествен владетел, съзнанието на се е преплитал с образ от ранносредно- (25).

Към дадените в начално изследването данни от изследователя Ив.Т. добавя неговите лични

образ на който в съвременника чертите на вековния епос”

лото на

Иванов ще впечатления:

„Според нас спорният предмет, който се вижда зад лявото рамо на конника не е лък или

колчан със стрели (които са по-скоро нападателни оръжия, или оръжия за лов), а кръгъл щит, целящ да осигури защитата на владетеля. Същите реалии, праметната през рамото сулица и окачен на рамото голям кръгъл щит, се виждат и върху оловния печат на Тервел, изработен по повод въздигането му в кесарско звание (Обр.9.1)”. Авторът допълва, че В. Бешевлиев също посочва наличието на аналогия между Мадарския конник и изображението върху моливдовула на Тервел. Тези реалии са в полза на хипотезата, че Мадарският конник изобразява кан Тервел, заключава авторът.

Ив.Т. Иванов: „В заключение може да се обобщи, че предложената идейна възстановка представя Мадарския конник не като развличащ се ловец, а като тежко въоръжен владетел, възседнал боен кон с броня. В такъв смисъл вече има пълно покритие между съдържанието на релефа и целта на художествено въздействие”(26).

В процеса на разработка на статията на първо време бях очаро-ван от идеята, че философията, заложената в текстовете за тримата заслужили за съществуването на Византийската държава български владетели се свързва перфектно с образа на великия Крум, чиито победи над Византия могат да служат като сериозно предупреждение за повече почитаност на християните в отношенията им с българите. В този смисъл възприех паметника от Мадарската скала като единствения голям паметник на изключителния български владетел – военачалник, реформатор, идеолог, вдъхновител и строител на основите на най-великата цивилизационна промяна на Българската държава кана юв(б)иги цесър Крум. Тя е започната от него, продължена е била от миротвореца и строителя Омуртаг, получила е мощен тласък в културното си развитие с присъединяване към европейската християнска религиозна общност от Борис и от Първоучителите Константин-Кирил и Методий и е завършена от гения на вдъхновителя на Златния век на българската книжовност Симеон. С доказаните си достойнства императорът на България Крум има всичките основания да получи признание за принадлежност към групата български владетели, покриващи характеристиката на събирателния образ на Мадарския конник. И макар тезата да съблазнява със своето вдъхновение и достоверност, практически по-вероятно е било да е Тервел прототип на Мадарския релеф.

За недоверието на българите към гърците свидетелства надписът от Филипи под № 14 по В. Бешевлиев, който беше цитиран по-горе.

За същата несигурност пише и в надпис на Омуртаг с посочена от Г. Бакалов 820 г. „Ако василевсът излезе на поход (срещу бълга-рите), изоставяйки клетвите, Бог ще го накаже!”(1,с.208). Горният текст обосновава моята позиция, че паметникът е едно предупреждение към неверните ромей да бъдат почитени при изпълнение на договорите си. Това е израз и на недоверието към тях.

Освен това може да се мисли, че релефът е обобщаващ образ за трима владетели, допринесли за Византия много и бивали оценявани от василевсите в краткия срок след получената помощ. И тримата: 1. Са се проявили като крупни военачалници. Тервел е нанесъл катастрофално поражение на Юстиниан през 708 г, когато последният е нахлул внезапно на българска територия, вероятно за да „поправи стореното”. По този повод Г. Бакалов пише: „Малцина заедно с императора успяват да се скрият зад яките стени на Месемврия, избягвайки позорно пленничество”(1,с.190); Кормесий е разгромил през 718 г арабите, когато са паднали 22000 мюсюлмани, за което е получил големи почести и подаръци от василевса Леон и в т.ч. титула кесар(император), за което съдим от желанието на Крум договора му с византийците през 811 г да бъде в духа на договора на Кормесий с василевса Теодосий; И Омуртаг, който разгромява Тома Славянина и съюзните му араби през 823 г, за което е получил правото да ползва титуларната формула на василевсите $\theta\epsilon\omicron\upsilon\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$ N. което е не по-малко от кесарската титла на първите двама; 2. И тримата имат намеса за съществуването на Византия и

съхраняване на трона на василевсите; 3. И тримата са получили в знак на благодарност от василевсите високи отличия, кесар на първите двама и право на Омуртаг да ползва по подобие на разширения титул на василевсите „От бога цесър Омуртаг”, придаващ на властта му божествен произход.

Идейната концепция на паметника се изгражда от съдържанието на надписите и посланието, излъчвано от релефа. Въпросът чие изображение е Конникът е предмет на спорове не от вчера. Има наблюдения, според които Мадарският релеф притежава атрибути, присъщи на божествени изображения. Дали Конникът е древен ирански бог на българите, пред който Крумовци са се прекланяли („неговият Бог”) или това е обожественият образ на Аспарух, или на кан Тервел, или цесърят Крум, или е събирателен образ на богоизбрания български владетел, не може да се определи без задълбочени изследвания. Но той безусловно е израз на предупреждение към враговете за божествената сила, която бди над избраните.

Независимо от големите повреди върху изписаните на скалата букви В. Бешевлиев прочита и превежда възможното и така ни дава основание да приемем, че това са три различни и самостоятелни надписа, които могат да се обединят от обща сюжетна линия, посветена на върхови прояви на българското оръжие в първия век и половина на съседски отношенията между България и Византия. Тримата посочени владетели са постигнали значителни военни успехи в полза на независимостта и мирното съществуване на Византия:

- в раздела за Тервел изложих обстойно тезата за постигнатата голяма военна победа над Юстиниан Носоотрязания през 708 г около Анхиало. Там обосновах, че Тервел следва да бъде характеризиран не само като велик държавник и голям дипломат, но и като изявен военачалник, който е покрил двата критерия за признанието, направено от Омуртаг върху Мадарската скала, и в т.ч. решителна помощ за Византия, съхранявайки нейната независимост и гражданския мир там и знаменателната победа над същата през 708 г;

- голямата победа на кан Крумесис (от надписа)(3,с.103) или Кормесий (от Хрониката на Теофан)(3,с.104,105), или Твирем (от Именника на българските канове)(2,с.12,13) над арабите през 718 г, с което ги е спрял на границата на Европа, защитавайки Константинопол и Византия. Според надписа канът заслужил високата благодарност и специалното внимание на византийския император Леон III Сириец (717-741), обещания за ежегодни парични компенсации и дипломатичната височайша признателност на старши партньора. От интереса на Крум да заимства в мирния договор със Ставракий от 811 г, условията на договора между Византия и България от 718 г, след победата на Кормесий над арабите, можем да съдим, че и Кормесий е получил от Леон титлата кесар в знак на благодарност, по подобие на станалото през 705 г. Позволявам си да коментирам казаното от Г. Бакалов за мирния договор, предложен от Крум на василевса Михаил I (1,с.203, 204) като фактическо признание на договора между Крум и Ставракий и косвено потвърждение за полученото от Кормесий императорско достойнство, чрез титула кесар;

- поредната съдбовна за Византия помощ е оказана от войската на цесър Омуртаг с разгромяването на съюзените с арабите въстаници на Тома Славянина. В резултат от победата на българското оръжие столицата на империята на ромеите е била спасена и отново е било предотвратено нахлуването на арабите в Европа.

Трябва да дам отговор на риторичния въпрос, защо, ако Омуртаг е изучава надписите, той е допуснал Тервеловия да бъде нанесен отстрани и отгоре на Конника. Може би това е било израз на високото почитание на Омуртаг към владетеля на България, който освен че е укрепил държавата, е заслужил да получи от Юстиниан за оказаната на Византия военна помощ международно признатият византийски титул

καίσαρ (кесар), даващ му формално достойнство на пръв български император. Несъмнено неговата държава не е получила с това ранга на Крумовата империя. И все пак Омуртаг е отдал заслуженото на политика и държавника от европейска величина Тервел, който още повече е нанесъл голямо военно поражение на Юстиниан през 708 г, пренебрегвано от съвременната ни историография. Този факт дава на Тервел още и признание на успешен военачалник, което някак си стои извън високата оценка на българските историци.

Ако приемем, че Омуртаг се е преклонил чрез Мадарския паметен комплекс на големите имена в създаването и възвеличаването на Дунавска България, можем с достатъчно основание да обясним обграждането на Конника с надписа на Тервел като сближение и допълнение към огромното дело на владетеля Аспарух, установил България между р. Днепър и Балкана чрез победа над Византия. В Именника на българските владетели имената на най-почитаните сред тях започват с големи букви, а именно: Авитохол, първият български владетел в Европа, Аспарух, пренесъл седалището на владетеля на българската държава в долното течение на Дунава и Тервел, завоювал действителен суверенитет на българската територия под Дунава и пръв носител на титлата император чрез византийския ѝ еквивалент καίσαρ (кесар). Може би конникът от Мадара е събирателен образ на българския владетел, побеждавал, но и защитавал Византия като преграда срещу арабската агресия!

Каменоделците са преплели надписа за Тервел с релефа така, че и без да можем да го разчетем, да сме убедени, че надпис и пластика са създадени в прослава и преклонение пред Тервел. Бях писал, че няма данни за големи военни победи на Тервел, но вероятно войната му през 708 г с Юстиниан е може би не толкова мащабна, но за България е била много значима. Това е предпоставка да приема, че Мадарският конник има за прототип Тервел, който през 708 г е победил Юстиниан, тръгнал на война с българите, за да възстанови правата на Византия върху завоюваните от Аспарух и получените като награда или отплата на Тервел земи за оказаната на василевса през 705 г помощ. Вероятно гърците са успели да обезценят военния успех на Тервел, за който почти не се говори в нашата наука, но оценката за победителя трябва да се основава на факта, че той е отстоял притежаването на всичките земи, завоювани от баща му и придобити от него.

За да се вземе решение за това кой е владетелят, изобразен с Мадарския конник, трябва да сме установили в каква етапност е бил изграден комплекса. Това вече се доказва. Цялостният комплекс от Мадара е създаден в кратък период от време като резултат от единното художествено решение на Омуртаг, което ни насочва към извода, че релефът, ако е възплъщение на образа на Тервел, е и събирателен образ на успешните като военачалници и дипломати български владетели.

Второ, много важно за успешната обосновка на заключението относно автора на съграждането на паметника, е разкритието ми за смисъла, съдържащ се в първото изречение от „За писмената“ на Черноризец Храбър, където той ни съобщава, че българите са изграждали монументални скулптурни творби върху камък, около които са изписвали тълкувателни или пояснителни текстове(16).

Първото изречение на Сказанието на Храбър разбирам така: **По-преди** (преди Осмия вселенски събор, на който е била призната Българската православна църква), **понеже българите, бидейки нехристияни, нямаха свещени евангелски писания, НО ПЪК по български с четки рисуваха и с резаци изсичаха** (в камъка) **[фигури]** (на богоравните си владетели) **[и писания]** (за възхвала на делата им) **и [ги]тълкуваха** (свещенодействайки) (17,с. 69). Несъмнено пластиката и надписа за Тервел са били тематично и идейно свързани, което ги прави предмет на единно разглеждане и оценка при решението за прототипа на Конника.

В обобщение на направените размишления мога закономерно да приема, че наличните от надписите сведения и идеята, която излъчва релефа, ми дават право да заявя предпочитанията си да е кана юв(б)и-ги Тервел прототип на Мадарския конник, а от Бога цесър Омуртаг да е прогласил величието на двамата си предци.

Ключови думи: Мадарски мемориал, Омуртаг, От Бога цесър, Тервел, кесар, Кормесий.

PS молба. Уважаеми читателю, както всеки друг автор, така и аз, бих желал и ще бъда благодарен да получа впечатленията Ви от прочетеното. Това може да се направи на адреса ми diamondsv@abv.bg

ЦИТИРАНИ АВТОРИ

1. История на българите под гл.редакция на Г. Бакалов. С.2003.
2. Д и а м а н д и е в, Св. Дати на възсяряване на българските канове до Умор. Привързване на Българския циклов календар към Християнския календар. Ст. Загора, 2006.
3. Б е ш е в л и е в, В.Първобългарски надписи.С.,1979.
4. С л а в о в а, Т. Владетел и администрация в ранносредновековна България.Филологически аспекти. С. 2010.
5. В е л к о в, В, Г. Михайлов, В.Бешевлиев, Т.Герасимов, И.Венедиков, Ст.Станчев. Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа). С.1956.
6. Б е ш е в л и е в, В. Прабългарски епиграфски паметници.С.,1981.
7. Р а ш е в, Р. Конникът в старобългарското изкуство.В: Археология, кн.2-3,1984.
8. Р а ш е в, Р. Прабългарите и българското ханство на Дунав. С.,2001.
9. Д и а м а н д и е в, Св. Ново потвърждение на привързването на Българската ера с Цариградската ера и с християнското летоброене.В:История, кн.5-6,2008.
10. Кирило-Методиевска енциклопедия Т. 3. С. 2003.
11. ГИБИ IV,Николай Мистик до Симеон.
12. Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски.-В: ГИБИ. Т.9, ч.2. С., 1994, 10 - 41.
13. М и р ч е в, К. Старобългарски език. В. Търново, 2000.
14. П о п о в, Д. Х.История на българските империи.С,2005.
15. ГИБИ IX. Подготвени от Илия Г.Илиев.С.1994.(Писмата на Теофилакт Охридски)
16. Д и а м а н д и е в, Св. За създателя на Мадарския мемориален комплекс. В: Про и анти, бр.35,13-19.09.2010
17. Д и а м а н д и е в, Св. Защита на българската писменост от преди 870 г., Ст.Загора 2013.
18. Стара българска литература. Т. 4. Житиенписни творби. Съставителство и редакция Климентина Иванова. С., 1986.
19. З л а т а р с к и, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. ч.1. С.,2007.
20. Х о ф а р т, Ал. От звездите към кръста. С. 2004.
21. Н е д к о в а, В. Скалният релеф от Мадара. В: Известия на Българска Орда,2010,кн.1.
22. Д и а м а н д и е в, Св. Крумовци, императорите на България. Доклад пред национална конференция на Съюза на учените Ст.Загора,2011. <http://journal.sustz.com/VolumeI/Number7/Papers/SvetoslavDiamandiev.pdf>
23. ГИБИ III, 1960.
24. Старогръцко-български речник. Съставители Михаил Войнов и др. (в т.ч. Вл. Георгиев, Ал. Милев, Б. Геров и др.).С.,1943 г.

25. Р а ш е в, Р. Мадарският конник - стари и нови въпроси. - Исторически преглед, 1998, 3-4, 192 – 204).
26. И в а н о в, Ив. Т. Опит за идейна възстановка на някои детайли от релефа Мадарски конник,2008
<http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Madara.htm>
27. Д и а м а н д и е в, Св. Исторически разкази за български владетели и още нещо. Ст.Загора, 2014.
28. Р а д о с л а в о в, Цв. Титлите на българските владетели. ИБАИ 5, с.159-186.
29. Й о р д а н о в, Ив. Корпус на печатите на средновековна България. С.,2001 г.

П.П. Първа публикация излезе през 2010 г в бр.35 на „Про и Анти”.